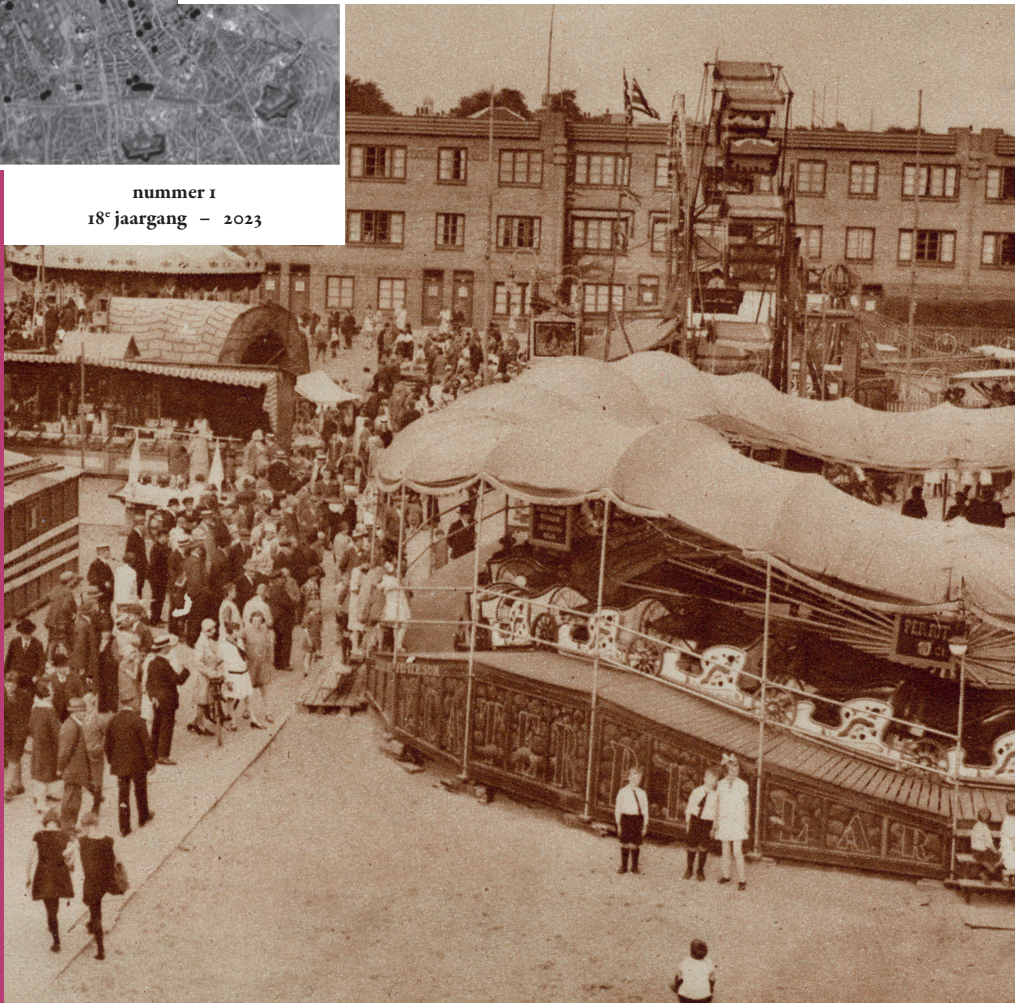

STADS

geschiedenis

nummer 1
18^e jaargang - 2023

Het Antwerpse burgerlijke verenigingsleven vanuit het perspectief van het gebouw (1860-1914)

Het vrijzinnige Kunstverbond en de katholieke Burgerkring

Inleiding*

Het Antwerpse stadslandschap werd in de tweede helft van de negentiende eeuw vormgegeven door monumentale gebouwen die een uitdrukking gaven aan de trots en idealen van de burgerij.¹ Door demografische expansie en verstedelijking stond de stedelijke ruimte *intra muros* omstreeks 1840 sterk onder druk, wat leidde tot de afbraak van de Spaanse Vesten tussen 1864 en 1866. De stedelijke oppervlakte breidde sterk uit en op het tracé van de oude vesten werd een nieuwe ringboulevard (de huidige Leien) aangelegd. De inrichting van het Stadspark, de Vlaamse Opera, het Justitiepaleis en de Nationale Bank maakte de ringboulevard tot het visitekaartje van de burgerlijke cultuur.² In deze periode kende ook het burgerlijke verenigingsleven haar hoogtepunt, wat ertoe leidde dat naast bovenstaande monumentale *landmarks* ook verschillende verenigingsgebouwen werden opgericht. Deze bouwwerken waren minder prominent aanwezig in de openbare ruimte en hun oorspronkelijke functie blijft tot vandaag voor velen onbekend. Zo staan de meeste stadsbewoners er vaak niet bij stil dat verschillende gebouwen die vandaag spilfuncties spelen in het Antwerpse stadsleven, oorspronkelijk verenigingsgebouwen waren.³

In deze bijdrage wordt onderzocht hoe deze verenigingsgebouwen in de periode 1860-1914 in Antwerpen de sociale verhoudingen binnen de stedelijke burgerij vormgaven. Hierbij wordt nagegaan welke positie vrouwen innamen in de gebouwen en het verenigingsleven, of de sociale en culturele exclusiviteit van burgerlijke verenigingen al dan niet behouden werd, en in welke mate de ideologische spanningen tussen het katholieke en liberale front ook doordrongen in verenigingsgebouwen. Om hieraan te beantwoorden wordt een vergelijkende studie gemaakt tussen twee burgerlijke verenigingen die burgerlijke sociabiliteit organiseerden in de vorm van wetenschap, kunst, toneel en muziek: het vrijzinnige Kunstverbond (°1852) en de katholieke Burgerkring (°1858).⁴ Beide verenigingen trachtten hun exclusief karakter te behouden middels een select ledenbestand, maar verhuurden ook hun feestzaal aan niet-leden, waardoor de gebouwen geen gesloten bolwerken waren en een semiopenbaar karakter hadden. Enerzijds is de impact van de aankoop en het bezit van een verenigingsgebouw noodzakelijk om het bestuurlijke karakter van het verenigingsleven meer volledig te begrijp-

* Met dank aan Ilja Van Damme (Universiteit Antwerpen) voor de begeleiding als promotor van mijn masterthesis over dit onderwerp en voor de feedback en suggesties die hij gaf tijdens de herwerking tot deze bijdrage.

1 J.H. Furnée, 'Beleving van ruimte. De *spatial turn* en de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 36 (2012) 1-11, 8.

2 I. Van Damme en H. Greefs, *Historische Atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad* (Bussum 2021).

3 Zoals het Harmoniegebouw bijvoorbeeld, dat vandaag een districtshuis is. G. Plomteux, R. Steyaert en J. Braeken, 'Feestzaal Harmonie', *Inventaris Onroerend Erfgoed*. 2015. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7342> (9 februari 2023).

4 Dit artikel is gebaseerd op een breedschaliger onderzoek naar het Antwerpse verenigingsleven, zie: Doris Blancaert, *Het burgerlijke verenigingsleven en de uitbreiding van de publieke sfeer. Een ruimtelijke en materiële analyse van Antwerpse verenigingsgebouwen (1860-1914)*, onuitgegeven masterthesis (Universiteit Antwerpen 2021). Occasioneel wordt er naast de twee casestudies verwezen naar andere Antwerpse verenigingen en de inzichten die verworven werden met betrekking tot het gebouw.

pen. Anderzijds bieden het gebruik van deze gebouwen, de verhuur van de feestzalen en de functionele indeling een diepgaander inzicht in de werking van verenigingen en de wijzigende sociale verhoudingen binnen de stedelijke burgerij. De onderzoeksperiode vangt aan in 1860 en eindigt in 1914, het jaar waarin de Eerste Wereldoorlog uitbrak en ook het verenigingsleven een stille periode inging.

Ondanks dat de zoektocht naar en het bezit van een gebouw tekenend was voor burgerlijke verenigingen, worden verenigingsgebouwen doorgaans louter als het decor beschouwd waarin het verenigingsleven zich ontwikkelde. In een onderzoekstraditie die zich richt op de organisatorische en sociale betekenis van het verenigingsleven zijn analyses over de functionaliteit van het verenigingsgebouw en de consequenties van de aankoop en het bezit ervan eerder beperkt. Een uitzondering is onder meer het werk van Jan Hein Furnée, die in zijn onderzoek naar het negentiende-eeuwse Haagse verenigingsleven en de bijhorende sociale verhoudingen de ruimtelijkheid van verenigingsgebouwen betreft in zijn analyse.⁵ Ook binnen het typologisch-architecturaal onderzoek, waarbij de inrichting en functionaliteit van gebouwen onderzocht wordt om inzicht te verwerven in sociale processen en de bijhorende tijdsgeest, blijven verenigingsgebouwen onderbelicht. Deze onderzoekstraditie richt zich dan ook voornamelijk op 'imposante' bouwwerken uit de burgerlijke cultuur, zoals operahuizen, bibliotheken en theaterzalen.⁶ Dit artikel beoogt dat het essentieel is om het verenigingsgebouw te betrekken in analyses van het verenigingsleven. Bovendien determineerden deze gebouwen niet enkel de werking van de verenigingen, de patronen van in- en uitsluiting die aanwezig waren in het verenigingsleven geven ook inzicht in de sociale structuur zoals die door tijdgenoten beleefd werd.⁷

Aankankelijk was de negentiende-eeuwse stedelijke publieke sfeer sterk verbonden met de burgerij en haar politieke, culturele en economische macht.⁸ Hierin gaf het verenigingsnetwerk vorm aan de burgerlijke cultuur, doordat lidmaatschappen bijdroegen tot het klassenonderscheid.⁹ Waar initieel enkel diegenen met voldoende kapitaal en vrije tijd de mogelijkheid hadden om zich te verenigen, ontstonden er vanaf 1880 volksmaatschappijen die zich richtten op de lagere sociaaleconomische bevolkingsgroepen.¹⁰ Verschillende klassen namen in deze periode steeds meer deel aan dezelfde culturele activiteiten.¹¹ Dit werd bijvoorbeeld mogelijk door operazalen met verschillende ticketprijzen of musea die toegankelijk werden voor een breed publiek door onder meer in te zetten op volkseducatie.¹² Daarnaast ontstonden ook nieuwe vormen van vermaak, zoals cinemavoorsellingen, die een breed publiek aantrokken.¹³ Als gevolg hiervan werd de publieke ruimte steeds meer gedeeld door de onder- en bovenlagen van de stedelijke samenleving. Zo stond de De Keyserlei vanaf 1870 bekend als uitgangsbuurt

5 J.H. Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag* (Amsterdam 2012).

6 Zie onder meer: I. Bertels en B. Tritsmans, 'Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België', *Stadsgeschiedenis* 5 (2011) 93–106, 97; T. de Paep, 'Une place pour les comédies...' *De relatie tussen inrichting, repertoire en gebruik van de Antwerpse theatergebouwen tussen 1610 en 1762*, onuitgegeven doctoraatssthesis (Universiteit Antwerpen 2011); A. Black e.a., *Books, buildings and social engineering. Early public libraries in Britain from past to present* (Farnham 2009).

7 Furnée, *Plaatsen*, 19.

8 S. Gunn, *The public culture of the Victorian middle class* (Manchester 2007) 26; J. Burgers en J. Oosterman, 'Het publiek domein. Over de sociale constructie van de openbare ruimte', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9 (1992) 12.

9 Furnée, *Plaatsen*, 107.

10 J. Walvin, *Leisure and society* (Londen 1978) 60–61.

11 J. Seigel, *Modernity and bourgeois life. Society, politics, and culture in England, France, and Germany since 1750* (Cambridge 2012) 415.

12 Ibidem, 473; L. Nys, *De intrede van het publiek. Museumbezoek in België 1830-1914* (Leuven 2012) 45.

13 Seigel, *Modernity*, 473.

met talrijke cafés, hotels en dansgelegenheden.¹⁴ Toch behield de burgerij ook haar dominantie met exclusieve ruimtes in het stedelijk landschap. Het Antwerpse Nachtegalenpark werd bijvoorbeeld door het stadsbestuur gepropageerd als volkspark, maar het lag midden in een prijzige residentiële wijk en ontpopte al snel tot een verzamelplaats voor de stedelijke elite.¹⁵

Door de politieke democratisering kende de publieke sfeer in het *fin de siècle* een sterke uitbreiding die verbonden was met het verenigingsleven en de politieke verzuiling.¹⁶ Volksmaatschappijen ontsproten vanuit de politieke kampen, waardoor het ontspanningsleven van de arbeidersklasse een liberale, katholieke of socialistische kleur kreeg.¹⁷ Ook het burgerlijke verenigingsleven stond onder invloed van deze politieke spanning, al was deze veeleer katholiek of liberaal, gezien het socialisme een strekking was die zich richtte op lagere sociaal-maatschappelijke groepen. Naast burgerlijke verenigingen die leden met eenzelfde ideologische achtergrond samenbrachten, bestonden er ook sociëteiten waar de regel ‘geen religie, geen politiek’ gold.¹⁸ In deze periode werd ook de vrouwelijke aanwezigheid prominenter in het straatbeeld en het ontspanningsleven.¹⁹ Het bestaan van een absolute ‘ideologie van gescheiden sferen’, waarbij er voor vrouwen geen plaats was in de publieke sfeer, werd reeds ontkracht en gecontesteerd.²⁰ Vrouwen waren dan ook niet weg te denken uit het publieke leven. Zo bezochten ook zij schouwburgen en dierentuinen en waren ze gewaardeerde consumenten in opkomende winkelpassages.²¹ Burgerlijke verenigingen bleven daarentegen ‘bolwerken van mannelijke hegemonie’, waar vrouwelijke leden een uitzondering vormden en hun aanwezigheid enkel getolereerd werd tijdens bepaalde evenementen.²²

Deze negentiende-eeuwse sociale verhoudingen stonden in het *fin de siècle* onder druk. Vrouwen en lagere klassen eisten hun plaats op in de openbare sfeer en het verenigingsleven werd vaak georganiseerd vanuit een politieke ideologie. In dit onderzoek wordt de aankoop, het bezit, de verhuur en de functionaliteit van het verenigingsgebouw als uitgangspunt genomen om inzicht te verwerven in deze wijzigende sociale verhoudingen binnen de burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw en het *fin de siècle*. Hierbij wordt onderzocht of burgerlijke verenigingen hun sociale en culturele exclusiviteit behielden of hun deuren al dan niet openden voor een breder publiek en nieuwe vormen van vermaak. De aanwezigheid van vrouwen wordt onderzocht aan de hand van de bewegingsmogelijkheid die deze groep in het gebouw had en de beperkingen die hen opgelegd werden. Verder wordt bestudeerd hoe de ideologische spanningen hun weerslag hadden op de verenigingsgebouwen. Het uitgangspunt van deze bijdrage is niet het verenigingsleven an sich, maar het gebouw waarin dit verenigingsleven zich ontwikkelde. In wat volgt mag de lezer zich niet verwachten aan een diepgaande

14 Bertels e.a., ‘Stadslandschap’, in: Inge Bertels e.a. (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 47.

15 B. Tritsmans, *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden. Stedelijk groen in Antwerpen 1850-1974* (Leuven 2016) 28.

16 Deze politieke democratisering kwam mede tot stand door de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij in 1885 en de invoering van het Algemeen Meervoudig Stemrecht in 1893. U. Frevert, ‘The middle classes as public and private: culture, gender and modernization in 19th-century Europe’, in: M. Gurpreet en H. Reifeld (red.), *The public and the private. Issues of democratic citizenship* (California 2013) 210.

17 C. Strikwerda, *A house divided. Catholics, socialists, and Flemish nationalists in nineteenth-century Belgium* (Maryland 1997) 2.

18 Gunn, *The public culture*, 24.

19 K. Cowman, ‘The battle of the boulevards. Class, gender and the purpose of public space in later Victorian Liverpool’, in: S. Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities in space* (Abingdon 2002) 153.

20 A. Vickery, ‘Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology in English women’s history’, *The Historical Journal* 35 (1993) 383–414.

21 Furnée, *Plaatsen*, 24.

22 Ibidem, 108; B. de Vries, ‘Onder ons? Vrouwen en verenigingen in de negentiende-eeuwse stad’, in: C. Bouw (red.), *Sekse en de city* (Amsterdam 2002) 104.

studie naar de verenigingen zelf en hun leden, noch volgt er een culturele lezing van de ruimtelijkheid, waarbij ook de architectuur, de interieurs en de materiële cultuur gedetailleerd onder de loep genomen worden.

Allereerst wordt een beeld geschetst van het Kunstverbond en de Burgerkring; hoe verhiel den deze verenigingen zich tot elkaar, wat was hun ideologisch uitgangspunt, welke positie bekleedden vrouwen in deze verenigingen, en in welke mate waren beide verenigingen toegankelijk voor buitenstaanders. Vervolgens worden de consequenties van de aankoop en het bezit van een verenigingsgebouw bestudeerd. De aankoop van een gebouw was geen vanzelfsprekendheid en had gevolgen voor de bestuurlijke macht en interne democratisering. Daaropvolgend wordt een typologie van het verenigingsgebouw opgesteld die meer inzicht geeft in de aanwezige ruimtes en functionele indeling van het gebouw. Deze kennis geeft inzicht in de wijze waarop verschillende groepen – buitenstaanders, vrouwen en huurders – zich bewegen doorheen de gebouwen en wat de invloed van de culturele democratisering en de ideologische spanningen op de gebouwen was. Concluderend wordt aangetoond hoe bovenstaande spanningen doorspeelden in de gebouwen zelf, door ook de semiopenbare feestzalen en private cafézalen op het niveau van gender, klasse en ideologie te analyseren.

Het Antwerpse verenigingsleven: de Burgerkring en het Kunstverbond

Om deze verenigingen te onderzoeken worden twee types bronnen ingezet: bouwdoSSIERS en verenigingsarchieven. Dat kennis over een gebouw een waardevolle bron is naast het reguliere bronnencorpus werd reeds bevestigd door architectuurhistoricus Andrew Leach: 'Architecture also offers a lasting mirror image of the people who commissioned, made and lived in and around it. When we already know something of them from other sources, understanding how and why they were built enriches our knowledge of them.'²³ BouwdoSSIERS bieden inzicht in de ruimtelijke indeling van gebouwen, maar ze weerspiegelen niet altijd de historische realiteit omdat mogelijke afwijkingen bij de uitvoering van de plannen en kleinschalige verbouwingen niet worden aangegeven. Bovendien geven deze doSSIERS ook geen inzicht in de decoratieve inrichting van de ruimtes, waardoor het interieur van de verenigingsgebouwen een blinde vlek blijft. Doorgaans werden enkel foto's genomen – of althans bewaard – van de feestzalen. Om de bouwplannen te toetsten aan de historische realiteit worden verenigingsarchieven ingeschakeld. Deze extensieve archiefbestanden bevatten notulen van de bestuursvergaderingen, die de belangrijkste bron vormen om inzicht te verwerven in het eigenlijke gebruik van verenigingsgebouwen. Door middel van een dieptelezing, waarbij de focus ligt op verwijzingen naar het gebouw, wordt inzicht verkregen in de aankoop van het gebouw, de consequenties hiervan en de wijze waarop het gebouw en het gebruik ervan vormgaven aan sociale verhoudingen binnen de burgerij. Ook bij deze bron schuilen er addertjes onder het gras. Zo schreef de secretaris van dienst uitvoerige besprekingen beknopt neer, waardoor ze een gesimplificeerde versie van de historische realiteit weergeven. Voordelig is echter dat de verslagen niet ter inzage stonden van de leden, waardoor ook interne dispuTen en discussies neergeschreven werden. Deze bron biedt bovendien geen inzicht in de financiële toestand van de vereniging, noch in de kosten van de aankoop, verbouwingen en huurinkomsten van het gebouw in relatie tot de totale begroting. Ook het inzicht in het ledenbestand blijft beperkt omdat er geen informatie beschikbaar is over de exacte sociale samenstelling of het

23 Andrew Leach, *What is architectural history?* (Cambridge 2007) 9.

aantal leden. De kwalitatieve analyse van deze notulen wordt gevoerd volgens steekproeven: een algemene steekproef per tien jaar (tussen 1860 en 1914) en de jaren waarin het gebouw werd aangekocht en verbouwd. Naast de notulen bieden de reglementen doorheen de onderzoeksperiode inzicht in de wijzigende contributies, de toegankelijkheid van de gebouwen voor vrouwen en buitenstaanders en de wijze waarop de gebouwen gebruikt werden.

Het Kunstverbond (*Cercle Artistique, Littéraire et Scientifique d'Anvers*) en de Burgerkring werden opgericht in Antwerpen en ontwikkelden zich binnen deze specifieke stedelijke context. In tegenstelling tot Brussel, dat uitgroeide tot het financiële en politieke centrum van België met een toonaangevend artistiek milieu, leek Antwerpen omstreeks 1850 een conservatief bastion te worden.²⁴ Het werd de 'tweede' politieke stad van België en vertegenwoordigde het oude 'contrareformatorische' bolwerk uit het verleden, dat verweven was met een modern, groeiend Vlaams identiteitsgevoel en katholiek zelfbewustzijn.²⁵ Jean. F. Buyck bracht het Antwerpse kunstleven in kaart en wees enerzijds op de te eenzijdige tegenstelling tussen het progressieve Brussel en conservatieve Antwerpen. Anderzijds stelde hij dat het Antwerpse conservatisme op artistiek gebied het gevolg was van de Vlaamsgezindheid in de belangrijkste artistieke sectoren.²⁶ Ondanks dit kleinburgerlijk karakter vormde ook Antwerpen onder invloed van de algemene stijging van de levensstandaard en de socioculturele democratisering de ideale setting voor de verbreding van het verenigingsleven. De periode 1880-1914 werd gekenmerkt door een sterke groei van het aantal Antwerpse volksmaatschappijen.²⁷ Het conservatieve karakter van de Antwerpse politiek had eveneens tot gevolg dat het socialisme aanvankelijk weinig succesvol was. Vanaf 1850 ontstonden in Brussel en Gent de eerste socialistische coöperatieven en syndicale strijdorganisaties, Antwerpen behield daarentegen tot de Eerste Wereldoorlog een serieuze achterstand in de ontwikkeling van een moderne arbeidersbeweging.²⁸ De politieke strijd in Antwerpen werd tot 1914 dus voornamelijk gevoerd tussen het liberale en katholieke kamp.²⁹

De keuze om dit onderzoek te voeren middels de gebouwen van de Burgerkring en het Kunstverbond ligt in het gegeven dat deze verenigingen een uitstekende basis voor vergelijking bieden. Ze hadden hetzelfde karakter en richtten semiopenbare gebouwen in, maar brengen eveneens ook spanningen aan het licht door hun tegenstellingen in ideologie, taal en financiële mogelijkheden. Hierdoor leidt deze selectie, ondanks dat er slechts twee gebouwen bestudeerd worden, tot een genuanceerd beeld van het burgerlijke verenigingsleven. De ontstaansgeschiedenis van het Kunstverbond en de Burgerkring lag in de 'Antwerpse vereniging Voor Tael en Kunst'. Deze sociëteit werd opgericht in 1846 en was de grootste Antwerpse katholiek-Vlaamse vereniging, die de burgerij een cultureel ontspanningsleven bood. In 1852 werd het Kunstverbond opgericht als liberale tegenhanger. Het was een vrijzinnige vereniging die het Frans als voertaal hanteerde en de ontwikkeling van de wetenschappen, letteren en kunsten nastreefde.³⁰ Toen Voor Tael en Kunst in 1854 ontbond door financiële tegenslagen,

24. Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van belle époque tot golden sixties* (Brasschaat 2007) 271.

25. K. Vannieuwenhuyze, *Aangedaan van statuomanie. Het Antwerpse stadsbestuur en zijn politieke greep op de stedelijke ruimte (1830-1914)*, onuitgegeven doctoraatsthesis (Universiteit Antwerpen 2018).

26. Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Antwerpen*, 305.

27. A. Plottier, *Repertorium van het verenigingsleven*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Universiteit Gent 1979) 1.

28. B. De Munck en M. Van Ginderachter, 'Over "drinkebroers" en "vechtersbazen"', in: Bertels e.a. (red.), *Antwerpen*, 256-257.

29. M. Beyen e.a., 'Het calimero complex van de stad', in: Bertels e.a. (red.), *Antwerpen*, 80-84.

30. I. Büscher, *Cercle Royal Artistique, Littéraire et Scientifique d'Anvers 1852-1873*, onuitgegeven masterthesis (Universiteit Antwerpen 2017) 21-22.

ontstond er een leemte in het Vlaamsgezinde en katholieke verenigingsleven die de Burgerkring vanaf 1858 opvulde.³¹ Deze vereniging had als voertaal het Nederlands en voorzag vermaak en sociabiliteit in de vorm van muziek, toneel, letterkunde en feesten.³²

Beide sociëteiten behoren tot eenzelfde type vereniging. Het uitgangspunt lag in het organiseren van sociabiliteit in de vorm van literatuur, kunst, wetenschap en muziek. Daarnaast bestonden ook verenigingen met andere doelstellingen en karakteristieken, zoals charitatieve verenigingen, beroepsverenigingen, sportverenigingen en politieke verenigingen.³³ Het Kunstverbond organiseerde haar activiteiten in vijf afdelingen: Beeldende Kunsten, Muziek, Wetenschappen, Franse Literatuur en Nederlandse Literatuur.³⁴ Ondanks dat er ook een afdeling Nederlandse Literatuur bestond, bleef het Frans de voertaal van deze vereniging. Het hele archief is dan ook Franstalig.³⁵ De Burgerkring richtte dezelfde afdelingen in, met uitzondering van 'Franse literatuur', en voorzag ook een Toneel- en Turnafdeling.³⁶ Doordat beide verenigingen gelijkaardige afdelingen inrichtten en activiteiten organiseerden, hadden ze dezelfde behoeften ten aanzien van de functionele indeling van hun gebouwen. Deze gebouwen waren bovendien geen exclusieve private locaties aangezien beide verenigingen hun feestzalen verhuurden aan externen. Hierdoor hadden de gebouwen een semiopenbaar karakter en stonden ze onder invloed van de openbare sfeer, met bijhorende spanningen op vlak van ideologie, gender en klasse.

Doordat het Kunstverbond en de Burgerkring ontstonden vanuit een ideologische concurrentie, illustreren ze de spanningen tussen het liberale en katholieke kamp en de taalkwesties die Antwerpen in de tweede helft van de negentiende eeuw tekenden. Gezien het socialisme een gestage opkomst kende in Antwerpen en weinig weerslag had op elitaire sociëteiten, zal deze politieke stroming niet aan bod komen in deze bijdrage. De Burgerkring nam als vereniging geen politieke standpunten in, maar had wel een uitgesproken katholieke en flamingante kleur, die wordt teruggevonden in de leuze 'Voor Godsdienst, Moedertaal en Vaderland'.³⁷ Kandidaatsleden dienden bovendien 'de Katholieke grondbeginselen aan te kleeven of te eerbiedigen'.³⁸ Hiertegenover stond het vrijzinnige Kunstverbond, dat 'une tribune libre où toutes les opinions peuvent se produire et se discuter' oprichtte.³⁹ Bovendien distantieerde het Kunstverbond zich actief van het politieke leven. Toen de Sectie Muziek in 1863 een kandidaat voorstelde aan de Antwerpse gemeenteraad, werd dit beschouwd als een politieke daad. Dit baarde het bestuur zorgen, want dergelijke acties konden de kring omvormen tot een politiek genootschap.⁴⁰ Niet enkel de ideologische achtergrond, maar ook de financiële middelen van beide verenigingen verschilden. De leden van het Kunstverbond en de Burgerkring behoorden tot de burgerij, maar er bestond een onderscheid in de financiële welstand van de leden. Het Kunstverbond had een hoofdzakelijk elitair en Franstalig ledenbestand, dat voornamelijk

31 L. Wils, *De politieke oriëntering van de Vlaamse Beweging* (Antwerpen 1959) 60.

32 Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Koninklijke Burgerkring van Antwerpen (verder KBA), inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1880, art. 1.

33 Plottier, *Repertorium*, 54–78; De Vries, 'Onder Ons?', 116.

34 Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (verder EHC), Règlement Général Cercle royal artistique, littéraire et scientifique d'Anvers 1858 (verder Règlement Général), art. 2.

35 Wils, *De politieke oriëntering*, 60.

36 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art. 35.

37 J. Van Bouwel, *Ook ontspanning vergt inspanning. Processen van interne en externe democratisering in de Burgerkring van Antwerpen, 1858-1907*, onuitgegeven masterthesis (Universiteit Antwerpen 2013) 1.

38 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art. 17.

39 Büscher, *Cercle*, 18.

40 Letterhuis Antwerpen (verder LHA), Cercle Artistique, Littéraire et Scientifique (verder CALS), inv.nr. K998/H, Notulen van de bestuursvergaderingen (verder Notulen), 13 februari 1863.

bestond uit intellectuelen, kunstenaars en letterkundigen.⁴¹ Dit weerspiegelt zich in hoge lid-gelden: in 1860 betaalden werkende leden die actief waren in een afdeling 22 frank per jaar en ereleden 45 frank per jaar. Deze ereleden betaalden een hogere contributie, maar genoten ook meer voordelen. De Burgerkring beoogde de lagere arbeidersklassen niet als doelgroep, maar richtte zich wel op de kleine burgerij en middenstand.⁴² In de beginjaren (1858) betaalden leden ‘slechts’ 12,5 frank per jaar lidgeld.

De ledenbestanden van de twee verenigingen bestonden uitsluitend uit mannelijke burgers. Net zoals in de Haagse herensociëteiten die Furnée beschrijft, bleef de dagdagelijkse sociabiliteit van het verenigingsleven voorbehouden voor mannelijke leden, terwijl vrouwen enkel konden deelnemen aan evenementen.⁴³ Het Kunstverbond zond in 1852 een omzendbrief uit om leden te werven, hierin stond neergeschreven dat de dagelijkse bijeenkomsten ‘tot uitwissel zullen hebben mannen byeen te brengen’.⁴⁴ Het reglement uit 1858 toont wel aan dat leden hun vrouwelijke gezinsleden konden meenemen tijdens feesten. Na goedkeuring van het bestuur was het ook mogelijk om vrouwen die niet tot het huisgezin behoorden te introduceren.⁴⁵ Ook bij de Burgerkring namen vrouwelijke gezinsleden deel aan festiviteiten en evenementen. In tegenstelling tot het Kunstverbond was het bij deze vereniging strikt verboden om ‘damen die geen deel maken van het huisgezin tot de feesten in te leiden’.⁴⁶ Niet enkel vrouwen konden tijdens evenementen proeven van het verenigingsleven, ook buitenstaanders hadden de mogelijkheid om zichzelf te introduceren. Leden van het Kunstverbond konden hun vader, broers en zonen meenemen indien deze bij hen inwoonden en ook vrienden of kennissen die niet in Antwerpen woonden, waren welkom.⁴⁷ De Burgerkring was strikter, hier konden leden enkel ‘vreemdelingen binnenbrengen’ met een bijzondere toelating van het bestuur.⁴⁸ Bovenstaande contextualisering toont aan hoe de twee verenigingen zich in de oprichtingsjaren verhielden ten aanzien van vrouwen en buitenstaanders. De rest van deze bijdrage toont aan hoe deze sociale verhoudingen zich vertaalden naar het gebruik van het gebouw.

Een wens met gevolgen: de impact van de aankoop van een gebouw

De aankoop van een verenigingsgebouw was voor veel verenigingen een wens, maar ook een financiële onmogelijkheid. Zo deed het prestigieuze Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen, dat opgericht werd in 1876, er 70 jaar over om een privaat gebouw te verkrijgen.⁴⁹ Vele genootschappen kenden dan ook een nomadisch bestaan en vonden hun intrek in vergaderzalen van horeca-etablisementen.⁵⁰ Het Kunstverbond en de Burgerkring zochten beiden naar een gebouw binnen de oude stadsstructuur. Zo oordeelde het bestuur van de Burgerkring dat ‘de ligging van de Van Maerlandstraat te ver afgelegen’ was.⁵¹ Door de sterke de-

41 Büscher, *Cercle*, 18.

42 Van Bouwel, *Ook ontspanning vergt inspanning*, 22.

43 Furnée, *Plaatsen*, 109.

44 Büscher, *Cercle*, 13.

45 EHC, *Règlement Général* 1858, art. 66.

46 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, *Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring* 1858, art. 29.

47 Enkel mannen die woonachtig waren in Antwerpen konden zichzelf lidmaken van de vereniging. EHC, *Règlement Général* 1858, art. 66.

48 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, *Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring* 1858, art. 27.

49 R. Baetens, *Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen* (Antwerpen 1976) 28.

50 A.B.G.M. Van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (Hilversum 1998) 31.

51 Deze straat, gelegen in de wijk Amandus-Atheneum, ligt net buiten de oude stadsomwalling en dus niet in de binnenstad. SAA, KBA, inv.nr. BA#885, *Registers van de processen-verbaal van de vergaderingen van de effectieve leden (verder Processen-verbaal)*, 28 januari 1875.

mografische groei die Antwerpen doormaakte, kwam de stedelijke ruimte echter sterk onder druk te staan, wat resulteerde in een hoge bezetting van de bestaande bebouwing.⁵² Dit had tot gevolg dat ze hun lokalen onderbrachten in bestaande constructies, gezien bouwpercelen steeds zeldzamer werden. Het Kunstverbond werd in 1852 opgericht in Café Suisse, gelegen aan de Groenplaats, en verhuisde in hetzelfde jaar naar de lokalen van de voormalige schuttersgilde Willem Tell aan de Arenbergstraat. Vier jaar later kocht de vereniging dit gebouw en een naastgelegen woonhuis aan. Deze bouwblokken werden in 1864 verbonden tijdens een grootscheepse verbouwingcampagne onder leiding van architect Eugène Gife.⁵³ Vandaag is de Arenbergschouwburg in dit gebouw gevestigd. Na ingrijpende verbouwingen rest enkel de oorspronkelijke traphal van het gebouw uit 1864.⁵⁴

Hiertegenover staat de moeizame zoektocht die de Burgerkring voerde sinds haar oprichting (1858). Na een korte omzwerving in voorlopige lokalen vestigde de vereniging zich achttien jaar lang in een café in de Coppenolstraat. Dit lokaal had een beperkte capaciteit, waardoor gezinsleden niet konden deelnemen aan evenementen en leden ontevreden waren.⁵⁵ In 1874 werd een degelijk gebouw als de enige remedie tegen het nakende verval van de vereniging en het ontslag van vele leden gezien.⁵⁶ Uiteindelijk slaagde de vereniging in 1876 erin om een voormalig schoolgebouw in de Keizerstraat, dat geconnecteerd was aan een herenhuis in de Koningstraat, te betrekken. Dit werd aangekocht door een welstellend lid, René Moretus de Theux, en vervolgens gehuurd door de vereniging.⁵⁷ Het gebouw liet te wensen over. Bij aankoop werd reeds gesteld dat het 'lokaal niet tot zijn huidige bestemming aangelegd of opgebouwd is. Het is enkel min of meer geapprecieerd'. Vooral de feestzaal, die bestond uit een overdekte koer met glazen bedaking, werd sterk bekritiseerd.⁵⁸ In 1881 volgde een ingrijpende verbouwingcampagne, geleid door architect Frans Baeckelmans, die de Burgerkring in 1883 eindelijk voorzag van het gebouw waar ze zo'n 30 jaar naar op zoek was geweest.⁵⁹ Dit gebouw overleefde de tand des tijds niet, het is onbekend wanneer het gesloopt werd.

Het betrekken van een eigen gebouw was voor beide verenigingen een kostelijke zaak. De Burgerkring bleef verbonden aan een maandelijkse huur, die exponentieel steeg van 700 frank (huurgelden Coppenolstraat) naar 7.500 frank.⁶⁰ Het Kunstverbond was daarentegen niet afhankelijk van een huurcontract, maar zette wel haar kapitaalcrachtige leden in die door de aankoop van aandelen de kosten dekten, waardoor er jaarlijks renten uitgekeerd moesten worden.⁶¹ Deze afhankelijkheid van externe geldstromen had gevolgen voor de bestuurlijke macht. Uit de archieven van het Kunstverbond komt de druk die leden uitoefenden op het bestuur sterk naar voor. Verbouwingen stonden in functie van de tevredenstelling van de leden: 'Il faut qu'ils voient que leur argent est bien employé.'⁶² De Burgerkring was volledig afhankelijk van Moretus; hij bepaalde wanneer verbouwingen plaatsvonden, wat vaak

52 Bertels, 'Stadslandschap', 39.

53 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 29 januari 1864.

54 A. Moerkens en H. Serneels, *25 jaar Provinciaal Centrum Arenberg* (Antwerpen 1993).

55 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, Verzamelboek, Jubeljaar 1857-1907.

56 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, Processen-verbaal, 1 oktober 1874.

57 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, Verzamelboek van publicitair drukwerk (verder verzamelboek), Een blik op het verleden 1856-1913.

58 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Verslag over den toestand en werkzaamheden 1879.

59 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Verslag opkomst, ontwikkeling, werkzaamheden en huidige toestand 1878.

60 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, aankondiging opening lokaal 1876.

61 SAA, KBA, inv.nr. BA#825, Processen-verbaal, 1 oktober 1861; LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 10 mei 1861.

62 Nederlandse vertaling: 'Ze moeten zien dat hun geld goed besteed wordt.' LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 29 april 1861.

tot vertragingen en discussies leidde omtrent wie welke kosten diende te betalen.⁶³ Bovendien had hij ook bij interne kwesties het laatste woord. Toen het toneelbestuur bijvoorbeeld pleitte voor de invoering van vrouwelijke acteurs in 1910, gaf Moretus de finale goedkeuring aan het directiecomité.⁶⁴ Zijn mening stond dus boven die van alle andere bestuursleden en de directie.

Het verwerven van een gebouw was dus geen sinecure en had consequenties voor de organisatie en het bestuur. Bovendien is een goed begrip van de impact van deze aankoop cruciaal om wijzigende ledencontributies te begrijpen. Doordat de externe financiering niet volstond, wijzigden de lidgelden in de jaren van aankoop en verbouwingen. Het Kunstverbond kampte vanaf de aankoop van het gebouw met een beperkte capaciteit en hoogoplopende kosten. Deze financiële inspanningen zouden volgens de directie leiden tot meer verhuurinkomsten en een stijging van het ledental door de vernieuwde inrichting.⁶⁵ Toen de president in 1863 opriep om meer leden te werven om de kosten te dragen, kreeg hij als repliek 'qu'il n'y aucun moyen d'arriver ce but, c'est de construire le local définitif'.⁶⁶ Ook na de verbouwingen (1864) bleef de capaciteit van het pand ontoereikend en vormde het een obstakel bij de ledenwerving. Doordat er niet meer inkomsten geïnd konden worden middels een hoger ledental, stegen de lidgelden in 1866. De lidgelden van de ereleden stegen van 45 naar 50 frank per jaar en werkende leden betaalden vanaf nu 30 in plaats van 22 frank per jaar.⁶⁷

Ook bij de Burgerkring woog de intrek in het definitieve gebouw in 1876 zwaar door. Niet enkel de huurgelden waren een maandelijks last, ook de kosten van de verbouwingen waren erg hoog. Een ledenstijging was noodzakelijk om deze kosten te dekken.⁶⁸ Om meer leden aan te trekken werden naast de categorie 'effectieve' leden (12,5 frank per jaar) twee nieuwe lidmaatschappen toegevoegd: werkende leden, die deel moesten uitmaken van de muziek-, toneel- of letterkundige afdeling (6 frank per jaar), en beschermende leden (25 frank per jaar). Tijdens de verbouwingen (1876-1883) steeg het lidgeld van effectieve leden naar 15 frank per jaar en dat van werkende leden naar 10 frank per jaar. In 1883 waren de werken voltooid, maar ook de interieurinrichting was een kostelijke zaak, wat leidde tot de afschaffing van de lidmaatschaps categorie van werkende leden.⁶⁹ Dit had als resultaat dat de werkende leden, die voordien een verminderde bijdrage leverden, vanaf nu een hoger bedrag dienden te betalen. De directie motiveerde deze beslissing door te stellen dat 'het in het belang van de maatschappij is dat de bijdrage verhoogd wordt'.⁷⁰ Enkel zo kon 'het bezoek der ruime en prachtige zalen aangenaam gemaakt worden'.⁷¹ De aankoop van een gebouw leidde bij de Burgerkring tot een hoger intern onderscheid door de toevoeging van beschermende leden. Net als het Kunstverbond werd de vereniging bovendien ook minder toegankelijk voor lagere klassen door de afschaffing van de categorie 'werkende leden' en een stijging van het lidgeld van de effectieve leden. Een stijging van de lidgelden mag dus niet zonder meer geïnterpreteerd worden als een 'gewenste' stijging van de exclusiviteit van de verenigingen. Het was eerder een noodzakelijkheid om de kosten van het gebouw te dragen.

63 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 25 april 1879.

64 SAA, KBA, inv.nr. BA#881, Verzamelboek, brief van toneelcommissie aan bestuur 1910.

65 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 8 april 1861.

66 Ibidem, 30 oktober 1863.

67 EHC, Règlement Général 1866.

68 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, aankondiging opening lokaal 1876.

69 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, verzamelboek, verslag over het 25 jarige bestuur 1883.

70 Ibidem.

71 Ibidem.

Het *fin de siècle*: dalende populariteit en doorlopende kosten

Het aankopen en verbouwen van een verenigingsgebouw was een ingrijpende onderneming die gevolgen had voor het interne onderscheid tussen de leden, de toegankelijkheid van het ledenbestand en de bestuurlijke macht. Ook nadat het definitieve lokaal bekomen was bleef de impact van deze aankoop als een rode draad doorheen het verenigingsleven lopen. In het *fin de siècle* werden burgerlijke verenigingen geconfronteerd met een tanende populariteit. Volgens het bestuur van een andere Antwerpse burgerlijke vereniging, de Koninklijke Harmonie, zou de oorzaak van deze verminderde populariteit niet in een kwaliteitsvermindering van de evenementen liggen, maar in een concurrentiestrijd met rivaliserende verenigingen, een gebrek aan modern comfort in de gebouwen en een smaakevolutie van het publiek, dat zich steeds meer aangetrokken voelde tot nieuwe vormen van vermaak.⁷² Dit komt ook naar voor in het archief van het Kunstverbond, waar een lid in 1901 stelde dat 'les causes qui ont air péricliter le cercle sont nombreuses et parmi elles surtout le changement des goûts'.⁷³ Mathieu Arnouts en Boudien de Vries halen nog enkele bijkomende verklaringen aan. Door de verhoogde beschikbaarheid van kranten en boeken waren leden niet meer afhankelijk van de verenigingsbibliotheek, het stijgende aanbod van horecagelegenheden verminderde de aantrekkelijkheid van hoge lidmaatschapsgelden en andere culturele ontspanningsgelegenheden, zoals musea, boden ook sociabiliteit, cultuur en vermaak.⁷⁴

Door deze tanende populariteit van burgerlijke verenigingen werden ook het Kunstverbond en de Burgerkring geconfronteerd met dalende ledentallen. De kosten van het gebouw liepen echter door. Dit leidde, net als na de aankoop van het gebouw, tot aanpassingen aan de ledencontributies en een stijgend intern onderscheid. Bij het Kunstverbond wogen vooral de kosten en capaciteitsbeperkingen van het gebouw zwaar op de financiën: 'Il y a la une situation peu satisfaisante qui ne peut se confirmer, il s'agit de relever le cercle, d'augmenter ses ressources au risque même de diminuer le nombre des membres en majorant la contribution des sociétaires. Les locaux ne sont pas assez vastes et sont un obstacle au recrutement de nouveaux membres.'⁷⁵ Net zoals in 1866 moesten de lidgelden stijgen, omdat het werven van nieuwe leden niet mogelijk was door de beperkte capaciteit van het gebouw. De noodzaak om de vereniging sociaal exclusiever te maken, lag voor het Kunstverbond in de mogelijkheden die het gebouw bood. Uiteindelijk volgde er een lidgeldverhoging in 1886. De bijdragen van ereleden stegen van 50 naar 70 frank per jaar en die van effectieve leden van 30 naar 40 frank per jaar. Deze verhoging werd niet goed onthaald, want op vier jaar tijd namen 239 ereleden en 125 effectieve leden ontslag.⁷⁶ De Burgerkring weerhield zich van een lidgeldverhoging, waardoor de contributies sinds 1876 niet meer stegen, maar vergaarde wel extra inkomsten door in 1901 de categorie 'jongelingen' en 'zonen' te creëren. Hierdoor betaalden minderjarigen (5 frank per jaar) en zonen (7,5 frank per jaar) die voordien gratis deelnamen aan activiteiten vanaf dan een jaarlijkse – beperkte – contributie.⁷⁷ In 1910 waren verbeteringen aan de feestzaal nood-

72 SAA, Koninklijke Harmonie maatschappij, inv.nr. BA#828, Processen-verbaal, Rapport sur l'exercice 1913.

73 Nederlandse vertaling: 'de oorzaken van de achteruitgang van de *cercle* zijn talrijk, waaronder vooral de smaakverandering'. LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 24 augustus 1876.

74 M. Arnouts en B. de Vries, 'Een 'heerlijk' ondersijsje. De Nieuwe of littéraire Sociëteit De Witte 1880-1914', *De Negentiende Eeuw* 23 (1999), 202-217, 213.

75 Nederlandse vertaling: 'De situatie is onbeveredigend; de kring moet worden verbeterd en de middelen moeten worden verhoogd, zelfs met het gevaar dat het aantal leden vermindert door de verhoging van de ledenbijdrage. De lokalen zijn niet groot genoeg en vormen een belemmering bij het werven van nieuwe leden.' Idem, 1 februari 1896.

76 Idem, 20 mei 1901.

77 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1901.

zakelijk, wat leidde tot de invoering van dameskaarten tegen betaling.⁷⁸ In tegenstelling tot de aanzienlijke stijgingen van de lidgelden van het Kunstverbond, waren deze ingrepen eerder beperkt en bleef de Burgerkring denkkelijk toegankelijk voor hetzelfde publiek.

Een typologie van het verenigingsgebouw

Ondanks de financiële opofferingen en de impact op de bestuurlijke macht en lidgelden, zijn er enkele evidente redenen waarom verenigingen de wens hadden om een eigendom te bezitten. Een gebouw bood niet enkel prestige en bestaanszekerheid, de private ruimte waarborgde ook het exclusieve karakter van de vereniging omdat enkel leden – en buitenstaanders op een gecontroleerd niveau – toegang hadden. Daarnaast waren de gebouwen multifunctionele structuren met alle ruimtes die noodzakelijk waren voor de activiteiten van de verenigingen: een grote zaal voor evenementen, vergaderruimtes en een cafézaal met aansluitende biljartzaal voor de dagdagelijkse sociabiliteit van de leden. Verder waren er ook ruimtes die eigen waren aan het karakter van de vereniging. Beide verenigingen voorzagen een forum om sociale contacten te leggen met gelijkgestemden en richtten verschillende afdelingen in. Voor de Burgerkring lag de focus vooral op ‘het onderhouden van de vriendschappelijke betrekkingen’ en ‘het verschaffen van muziek-tooneel-letterkundige en andere feesten’.⁷⁹ Deze vereniging had ook een turnafdeling, waarvoor een *gymnase* voorzien werd. Het Kunstverbond legde daarentegen sterker de focus op ‘le développement des sciences, des lettres et des arts’ en organiseerde naast feesten en concerten ook tentoonstellingen, lezingen en artistieke en literaire zittingen.⁸⁰ Hiervoor werden er naast de feestzaal ook een conferentie- en expositiezaal ingericht. Daarnaast voorzagen deze vereniging ook een leeszaal met archief en was er een tuin aanwezig. Verder bevonden zich in beide gebouwen bijkomende ruimtes zoals een vestiaire, sanitair, bureau-ruimtes en bergplaatsen. Ondanks de verschillende noden, die zich manifesteerden in andere ruimtes, kennen beide gebouwen eenzelfde indeling. Op de gelijkvloerse verdieping werden de ruimtes ingericht die voorzagen in de dagdagelijkse sociabiliteit van de leden en de feestsalen bevonden zich op de eerste verdieping. De gebouwen waren voorzien van twee ingangen, waardoor leden en huurders elkaar niet kruisten bij het betreden van het gebouw. De plannen van het gebouw van de Burgerkring zijn onvolledig omdat de herenwoning, waar een van de twee ingangen gelokaliseerd was, er niet op staat aangeduid. Uit het archiefmateriaal blijkt dat hier vergaderzalen aanwezig waren en het sanitair voor mannen en vrouwen werd hier vermoedelijk ook ingericht.⁸¹

In het straatbeeld namen de gebouwen van de Burgerkring en het Kunstverbond geen opvallende plaats in. Het is opmerkelijk dat het interieur primair was aan het exterieur en dat de verenigingen zich niet uitdrukkelijk kenbaar maakten in de openbare ruimte door middel van een imposante gevel. Hiervoor zijn enkele verklaringen: de gebouwen werden in bestaande structuren ingericht, de hoge kostprijs van de werken en de eisen van de leden. Ondanks dat het bestuur van het Kunstverbond de wens had om een monumentale voorgevel te realiseren aan de Arenbergstraat, lieten de middelen het niet toe.⁸² Bovendien werden prioriteiten gesteld in functie van de wensen van de leden. Zo keken zij uit naar een mooie cafézaal, waar

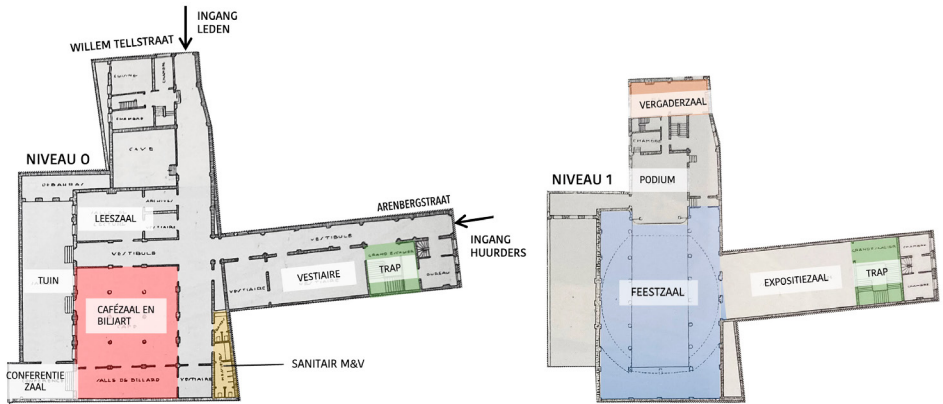
78 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, verzamelboek, mededeling Bestuursraad 1901.

79 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art.1.

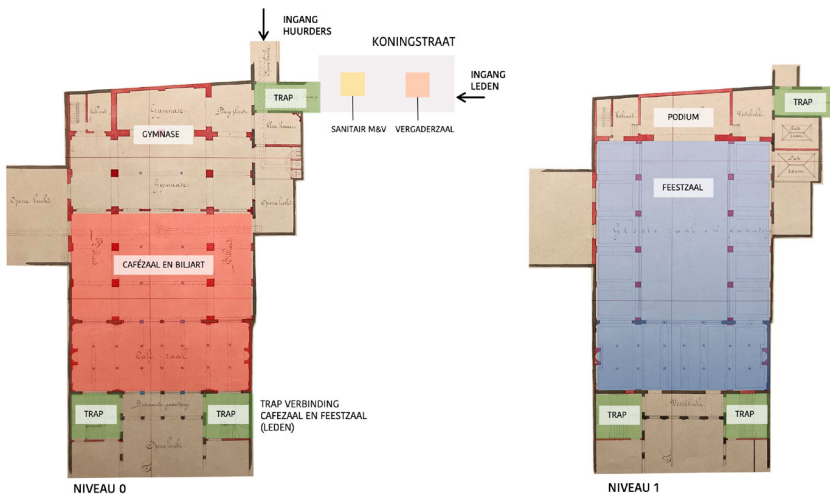
80 EHC, Règlement Général 1858, art. 66.

81 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, Verzamelboek, Jubeljaar 1857-1907.

82 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 18 februari 1861.

Afbeelding 1: Grondplan Kunstverbond met aanduiding voornaamste ruimtes (H. Claes, 'Het Koninklijk Kunstverbond', in: K.M.B.A., Maandschrift Orgaan der Koninklyke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen 1:2 [1930] 1-22)

Afbeelding 2: Grondplan Burgerkring met aanduiding voornaamste ruimtes (Archief Plantin Moretus: Fonds Graaf Charles Moretus-Plantin, Geelband, en De Theux 1483-1909)

dan ook grotere investeringen in gedaan werden.⁸³ De Burgerkring had daarentegen aanvankelijk haar toegangsportaal in een indrukwekkend pand in renaissancestijl aan de Keizerstraat. Na de verbouwingswerken werd de ingang verplaatst naar een voormalig woonhuis in de Koningstraat.⁸⁴ Deze constatering mag niet leiden tot voorbarige conclusies, gezien er ook voorbeelden zijn van Antwerpse verenigingsgebouwen waar gevels wel een projectie waren van rijkdom en klasse. Voorbeelden hiervan zijn de Cercle Catholique en de Koninklijke

⁸³ Idem, 4 maart 1861.

⁸⁴ SAA, KBA, inv.nr. BA#881, Verzamelboek, Maatschappij Burgerkring van Antwerpen 1857-1907.

Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen. Bovendien rijzen in deze periode ook imposante volkshuizen op, zoals het liberaal Volkshuis Help U Zelve in de Volksstraat. Een ander voorbeeld is het Brusselse Maison du Peuple, waarmee de socialistische beweging naar een groter en opvallender podium zocht in de stedelijke ruimte, ter bevestiging van haar groeiend sociaal en politiek kapitaal.⁸⁵ Of deze twee cases een uitzondering op de regel waren of net een veelvoorkomend pijnpunt blootleggen, blijft voorbarig om te concluderen. Ze tonen echter wel aan dat bij de inrichting van een verenigingsgebouw de gemaakte keuzes sterk afhankelijk waren van de financiële middelen en de wensen van de leden.

Exclusieve lidmaatschappen en tijdelijke bezoekers: tolerantie of frictie?

Deze burgerlijke verenigingsgebouwen bevonden zich op de scheiding tussen het openbare karakter van de publieke ruimte. Enerzijds kruisten stadsgenoten van alle standen en ideologiën elkaar in het verenigingsgebouw, anderzijds vonden leden er private geborgenheid. Het waren geen openbare etablissementen zoals koffiehuisen en cafés, maar de privacy van de huiselijke sfeer werd eveneens niet gewaarborgd. Verenigingen telden op hun hoogtepunt tot meer dan 1.000 leden, waardoor men hier – net zoals in de openbare sfeer – in contact kwam met onbekenden. Deze onbekenden waren wel steeds personen met eenzelfde sociaaleconomische achtergrond, aangezien niet iedereen lid kon worden van een vereniging.⁸⁶ Allereerst werden kandidaat-leden voorgesteld door een lid, waardoor het dus noodzakelijk was om reeds een band te hebben met iemand uit de vereniging. Vervolgens moesten ze ook de financiële mogelijkheid hebben om het lidgeld te betalen en goedgekeurd worden tijdens de ballotage-procedure, waarbij een 2/3 meerderheid behaald moest worden bij een geheime stemming van het bestuur.⁸⁷ Door deze procedure konden personen met een kwalijke reputatie, maar voldoende kapitaal, toch uitgesloten worden van het verenigingsleven. Eens leden het gebouw betraden, kwamen ze nog steeds in contact met niet-leden. Naast het select ledenbestand hadden ook buitenstaanders toegang tot de gebouwen. Op een gecontroleerd niveau werden de gebouwen opengesteld voor uitgenodigde vrienden, vrouwen en huurders.

Verenigingen hanteerden een open beleid tegenover ‘aanverwante buitenstaanders’. Inwonende familieleden en vrienden waren welkom tijdens evenementen.⁸⁸ Bij het Kunstverbond konden leden personen die buiten Antwerpen woonden introduceren op feesten zonder voorgaande goedkeuring van het bestuur te verkrijgen.⁸⁹ Mannelijke inwoners van Antwerpen konden niet ingeleid worden op evenementen, gezien van hen verwacht werd dat ze lid werden van de vereniging. Voor leden van de Burgerkring was het aanvankelijk (1858) niet mogelijk om ‘vreemdelingen’ te introduceren zonder toelating van het bestuur.⁹⁰ Deze regelgeving wijzigde in 1876. Vanaf dit jaar konden ook deze leden vrienden meenemen naar feesten. Hun namen dienden wel opgenomen te worden in een register, vermoedelijk zodat het bestuur nog steeds een bepaalde controle kon uitoefenen.⁹¹ De leden waren verantwoor-

85 L. Nys en L. Lefranc, ‘Het spektakel van het socialisme. Naar een sociale en architecturale biografie van Europese volkshuizen’, *Stadsgeschiedenis* 1 (2016) 49–60, 54.

86 De Vries, ‘Onder Ons?’, 102.

87 B. de Vries, ‘Lezende burgers. Cultuuridealen en leespraktijk in burgerlijke kringen in de negentiende eeuw’, *Historisch Tijdschrift* 176 (2007) 39–64, 53.

88 SAA, KBA, inv.nr. BA#878, Statuten, Reglement 1875, art. 35; EHC, Règlement Général 1858, art. 20.

89 EHC, Règlement Général 1858, art. 66.

90 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art. 27.

91 Idem, Reglement Burgerkring 1876, art. 35.

*Afbeelding 3: Gezicht op de tuin tijdens een concert in een kiosk, Antwerpen, 1852
(Collectie Vlaams Architectuurinstituut)*

delijk voor de personen die ze introduceerden en de boetes die zij opliepen.⁹² Voor iemand die geen banden had met de vereniging bleef het onmogelijk om het gebouw te betreden en deel te nemen aan activiteiten. Om ongewenste personen de toegang tot het gebouw te ontzeggen, werd een portier ingeschakeld. Zijn functie had een aanzienlijk belang. Zo stelde de secretaris van de Burgerkring in 1876 dat het noodzakelijk was om op zon- en feestdagen de ingang te bewaken, zodat niet-leden het lokaal niet voortdurend zouden bezoeken.⁹³ Ook het Kunstverbond bewaakte haar gebouw aanvankelijk overdag niet, wat leidde tot klachten: ‘M. Heert dit que pendant le jour le local n’est pas surveillé, que dernièrement deux personnes étrangères à la Société jouaient au billard et l’ont endommagé.’⁹⁴ Ondanks deze inspanningen bleven problemen met ongewenste bezoekers voorkomen. Deze waren vooral pertinent bij de Burgerkring, waar in 1890 bijvoorbeeld ‘vele personen, vreemd aan de maatschappij, het feest der Vlieren hebben bijgewoond’.⁹⁵

Net zoals geïntroduceerde niet-leden konden ook vrouwen deelnemen aan evenementen. Deze vrouwelijke aanwezigheid werd niet enkel getolereerd, maar was ook gewenst. Toen de Burgerkring gevestigd was in het lokaal in de Coppenolstraat (1865-1875) waren leden ontevreden omdat het lokaal een te beperkte capaciteit had om ook hun vrouwelijke familieleden mee te nemen.⁹⁶ Toen het nieuwe lokaal in gebruik werd genomen (1876), werden de leden actief aangespoord om ‘de dames uwer familie, bij U inwonende’ mee te nemen. Het betreft hier enkel vrouwen uit het huisgezin. In tegenstelling tot het Kunstverbond konden vrouwen die geen deel uitmaakten van het gezin niet geïntroduceerd worden, wat bestraft werd met een boete van 5 frank.⁹⁷ Vrouwen waren enkel welkom tijdens publieke evenementen en feesten, terwijl de dagelijkse sociabiliteit – die plaatsvond in de cafézaal, biljartzaal en bibliotheek – voorbehouden was voor mannelijke leden. Bij het Kunstverbond hadden vrouwen naast de feestzaal ook toegang tot de tuin, waar eveneens feesten georganiseerd werden in de zomer-

92 Idem, art. 27; EHC, Règlement Général 1858, art. 77.

93 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, Processen-verbaal, 18 september 1876.

94 Nederlandse vertaling: ‘De heer Heert zegt dat er overdag geen toezicht is in de zaal en dat twee personen, vreemd aan de vereniging, onlangs aan het biljarten waren en deze beschadigd hebben.’ LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 23 augustus 1865.

95 SAA, KBA, inv.nr. BA#889, Notulen, 13 november 1890.

96 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, verzamelboek, historiek van de maatschappij.

97 Ibidem, Algemene schikkingen 1877.

maanden. Dit leidde tot een ruimtelijke segregatie, waarbij vrouwen slechts toegang hadden tot bepaalde delen van het gebouw.

Hoewel de Burgerkring enkel haar deuren opende voor vrouwen uit het huisgezin, ontdekte de vereniging problemen met solitaire of 'vreemde' vrouwen die deelnamen aan evenementen. Zo werden er in 1879 verschillende feesten georganiseerd waar ook vrouwen aanwezig waren. Het bestuur zag 'er echter bezwaar in op dit soort feestmalen juffrouwen toe te laten, vermits zulks altijd door zekere personen wordt afgekeurd, opspraak wekt en den goeden naam des Burgerkring zou kunnen verminderen'.⁹⁸ Volgens Furnée was de aanwezigheid van solitaire vrouwen niet enkel gevaarlijk voor de eigen status, het maakte ook dat verenigingen aanzien konden worden als bordelen.⁹⁹ Ondanks deze beperkingen werden er meermaals meldingen gemaakt over introducties van 'vreemde vrouwen'.¹⁰⁰ Het 'uitsluiten' van vrouwen binnen het verenigingsleven kwam omstreeks 1900 steeds meer onder druk te staan. Het 'mijden' van vrouwelijke artiesten resulteerde in een dalende populariteit van het Kunstverbond omdat haar kunstopvattingen als ouderwets beschouwd werden.¹⁰¹ Vanaf 1901 trachtte deze vereniging de tentoonstellingen aantrekkelijker te maken door ook kunstenaressen een podium te bieden.¹⁰² Ook de evenementen van de traditionele Burgerkring kenden een dalende populariteit omdat ze niet meer beantwoordden aan de tijdsgeest. In 1910 keurde het bestuur, ondanks haar bezorgdheden, de aanwezigheid van actrices goed.¹⁰³ Deze evolutie staat in teken van de commercialisatie van ontspanning die de gescheiden sferen uitdaagde. Niet enkel in het verenigingsleven, maar ook in de openbare sfeer gingen vrouwen steeds meer hun plek opeisen, door bijvoorbeeld te flaneren in parken en te consumeren in galerijen en winkels.¹⁰⁴

De belangrijkste groep van externen, die ook de grootste impact hadden op de inrichting van verenigingsgebouwen, waren huurders. Gezien de grote kost van de aankoop en het onderhoud van een gebouw, waren verenigingen genoodzaakt om hun zalen te verhuren om extra inkomsten te genereren. Belangrijk voor de Antwerpse context waren de verbouwingswerken aan de Salle de la Cité in 1863. Na een verwoestende brand van de Antwerpse beurs in 1858 werd besloten de Kamer van Koophandel (tijdelijk) onderdak te bieden in de Cité. Vijf jaar later werd deze overdekte winkelgalerij en markthal, met bijhorende zalen, grondig verbouwd.¹⁰⁵ Het lijkt erop dat hierdoor enkele gegeerde zalen verdwenen, gezien de president van het Kunstverbond hierin een groot voordeel zag, 'puisque par suite de la démolition de la salle de la cité, de tels locaux sont rares'.¹⁰⁶ Het vacuüm dat ontstond werd ingevuld door nieuwe spelers, zoals het Kunstverbond en de Burgerkring. Het is opmerkelijk dat deze verhuurcontracten verdoken blijven in het onderzoek naar het burgerlijke verenigingsleven, gezien de grote impact die ze hadden op de inrichting en het private karakter van de gebouwen.

98 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 14 december 1879.

99 J.H. Furnée, 'Bourgeois strategies of distinction. Leisure culture and the transformation of urban space: The Hague, 1850-1890', in: S. Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities*, 217.

100 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 31 december 1879.

101 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 19 mei 1904.

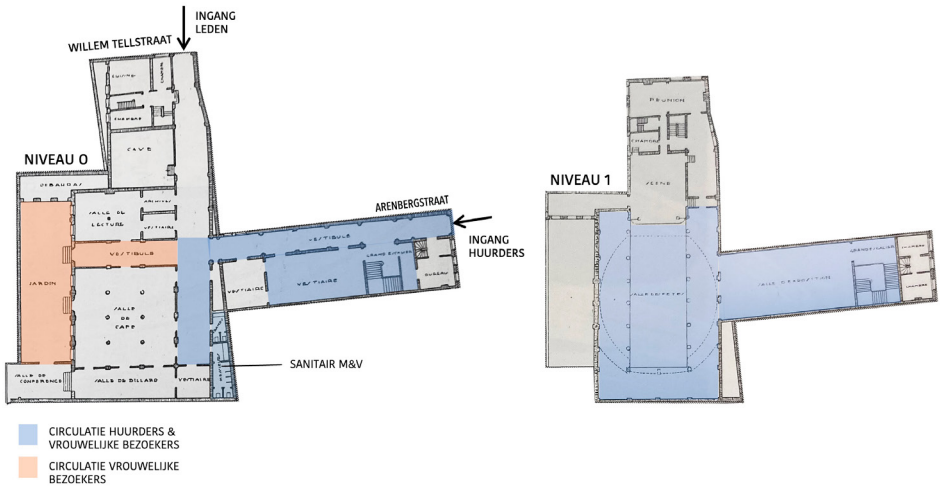
102 Idem, 12 mei 1901.

103 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Verzamelboek, brief van de toneelcommissie aan het bestuur 1910.

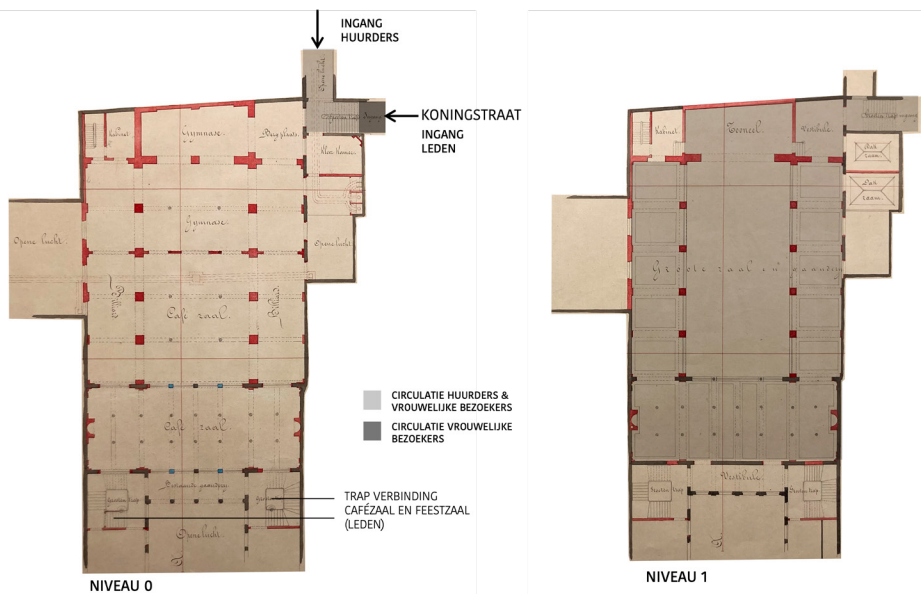
104 Cowman, 'The battle of the boulevards', 153.

105 G. de Ceulaerde, *Kleinhandel op de rand van moderniteit. De overdekte winkelgalerij in het negentiende-eeuwse Antwerpen: La Cité (1845-1880)*, onuitgegeven masterthesis (Universiteit Antwerpen 2011) 17-21.

106 Nederlandse vertaling: 'aangezien na de sloop van de *salle de la cité* dergelijke panden zeldzaam zijn'. LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 15 april 1864.

Afbeelding 4: Grondplan Kunstverbond met aanduiding circuit vrouwelijke bezoekers en huurders (Claes, 'Het Koninklijk Kunstverbond')

Afbeelding 5: Grondplan Burgerkring met aanduiding circuit vrouwelijke bezoekers en huurders (Fonds Graaf Charles Moretus-Plantin, Geelhand, end De Theux 1483-1909)

Huurders hadden net als vrouwelijke bezoekers enkel toegang tot de feestzaal (met uitzondering van het Kunstverbond, waar vrouwen ook vertoefden in de tuin), waardoor ze gebruik maakten van hetzelfde circuit in het gebouw. Denkelijk betraden vrouwen en huurders de gebouwen niet gelijktijdig, gezien vrouwen aanwezig waren tijdens evenementen van de verenigingen en de feestzalen dus in gebruik waren. De inrichting van twee ingangen was echter specifiek gericht op het gedeelde gebruik van het gebouw met tijdelijke huurders, om-

dat ze hierdoor niet in contact kwamen met sociëteitsleden. Vrouwen konden wellicht gebruik maken van beide ingangen. Er werd veel belang gehecht aan deze twee ingangen, zo kon de Burgerkring in 1879 tijdelijk haar zaal niet verhuren omdat 'de ingang voor vreemde maatschappijen' niet beschikbaar was.¹⁰⁷ Deze ingang was gelegen aan de achterzijde van het gebouw en gaf toegang tot de trappenhal. Zo betraden huurders de gelijkvloerse verdieping niet, waardoor ze geen toegang hadden tot het herenhuis met vergaderlokalen en de cafézaal. Het Kunstverbond wilde duidelijk indruk maken op haar huurders door de hoofdingang met majestueuze inkom- en trappenhal aan hun voor te behouden, terwijl leden gebruik maakten van de oude ingang aan de Guillaume Tellstraat wanneer er huurders aanwezig waren.¹⁰⁸ Via deze hoofdingang hadden huurders meteen toegang tot de feestzaal die gelegen was op de eerste verdieping en betraden ze het achtergelegen deel van het gebouw niet, waar de cafézaal en bibliotheek zich bevonden.

Een verhuurcontract werd in beide verenigingen goedgekeurd door middel van een stemming van het directiecomité. Deze keurde bij de Burgerkring eveneens het geplande programma goed.¹⁰⁹ Ondanks deze selectieprocedure ondervonden de verenigingen problemen bij de verhuur van hun feestzalen. In 1865 waren er bij het Kunstverbond, ondanks de gescheiden circuits, klachten over huurders die toegang hadden tot de private delen.¹¹⁰ Leden protesteerden tegen de verhuur, maar 'après une longue discussion il est décidé par 10 voix contre 4 que la direction pourra continuer à louer la grande salle'.¹¹¹ Ook de Burgerkring ondervond moeilijkheden. Zo vond er in 1881 een bal plaats dat veel ongenoegen uitlokte. De directie meende dat ze de verhuur niet had goedgekeurd indien ze op de hoogte was geweest van de 'platte en gemenen aard' van de uitgevoerde stukken. Doordat de huurders de ingang aan de Keizerstraat gebruikten, ontstond het idee dat de Burgerkring het feest organiseerde. Angst voor imagoschade was dan ook aan de orde. Dergelijke problematieken hadden tot gevolg dat het directiecomité steeds strenger werd. Vanaf 1909 was het verplicht om een bediende in te huren die de orde handhaafde.¹¹² Het verhuren van de feestzalen geeft ook meer inzicht in de ideologische segregatie van burgerlijke verenigingen. De katholieke Burgerkring stond enkel katholiek- en Vlaamsgezinde huurders toe in haar gebouw. Doordat het programma bovendien goedgekeurd diende te worden, oefende het bestuur controle uit op de inhoud van de voorstellingen die plaatsvonden in haar feestzaal. Het Kunstverbond verhuurde haar gebouwen daarentegen niet aan 'une Société en opposition avec le Cercle ou avec un des Sections'.¹¹³ Het is onduidelijk of dit statement een zuiver ideologische kwestie betreft, maar de directieleden trachtten hiermee vermoedelijk te vermijden dat het gebouw met een politieke kleur geassocieerd zou worden. Het gegeven 'geen religie, geen politiek' is dan ook klaarblijkelijk van toepassing op deze vereniging.

107 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 10 april 1879.

108 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 18 augustus 1864.

109 SAA, KBA, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 23 mei 1879.

110 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 28 april 1865.

111 Nederlandse vertaling: 'na een lange discussie werd met 10 tegen 4 stemmen besloten dat de directie de grote zaal kan blijven verhuren'. Idem, 6 november 1868.

112 Idem, 9 december 1909.

113 Idem, 6 november 1868.

Een privaat verenigingsgebouw onder invloed van de openbare sfeer: ideologie en culturele democratisering

Hoewel de verenigingen exclusieve ledenbestanden hadden en bepaalden wie hun gebouwen al dan niet kon betreden, stonden de verenigingen – en dus ook de gebouwen – ook onder invloed van ontwikkelingen die plaatsvonden buiten het verenigingsgebouw, in de publieke sfeer. De ideologische spanning was vooral bepalend voor de organisatie van de Burgerkring. De noodzaak om een eigen gebouw te bezitten lag dan ook vooral in de zoektocht naar een veilige haven voor katholieke burgers en hun gezinsleden.¹¹⁴ Volgens Thomas Ertman was de verzuilingsdrang door de sterke connectie tussen het liberalisme en de opkomende ‘goddeloosheid’ dan ook vooral aanzienlijk bij katholieke verenigingen.¹¹⁵ In de beginjaren, toen er nog geen lokaal ter beschikking stond, heerste er een sterk onveiligheidsgevoel in de publieke ruimte: ‘Al wie conservatief of behoudsgezind was, werd last aangedaan en kon zich niet vertonen zonder beledigd te worden.’¹¹⁶ Ook de gehuurde zalen in de Copenolstraat boden geen veiligheid: ‘Binnen het lokaal, zowel als bij het in- en uitgaan, werden zij niet gerust gelaten. Zij werden beledigd, uitgejouwd en gestoten.’¹¹⁷ De nood aan een privaat gebouw waar leden en hun families zich konden vermaken, zonder gevaar voor hun Vlaamse en godsdienstige overtuiging, was dan ook groot.¹¹⁸

Deze zoektocht verliep moeizaam, waardoor het bestuur in 1875 een fusie plande met de Nederduitse Bond, een politieke organisatie, en het Vlaamsche Volk, die gericht was op de arbeidersklasse. De drie verenigingen zouden samen een gebouw inrichten en betrekken onder één naam. Voor de Burgerkring was deze samenwerking een laatste poging om een beter lokaal in te richten, gezien er buiten dit middel geen hoop meer bestond om een groter lokaal machtig te worden.¹¹⁹ De fusie werd niet doorgezet omdat Moretus uiteindelijk een gebouw aankocht, maar deze plannen tonen wel aan dat de klassenscheiding secundair was aan de liberaal-politieke dreiging en de zoektocht naar een lokaal. De Burgerkring wou dan ook arbeiders toelaten tot haar ledenbestand. Ondanks deze gezamenlijke strijd tegen de liberalen, heersten ook binnen het katholieke verenigingsleven spanningen omtrent leden en onafhankelijkheid. Tijdens de onderhandelingen stonden de drie verenigingen sceptisch tegenover een fusie, omdat ze hun onafhankelijkheid niet wilden verliezen.¹²⁰ Daarnaast concurreerde de Burgerkring ook met de Katholieke Kring. Toen deze laatste vereniging in 1874 werd opgericht kampte de Burgerkring met een klein lokaal en ontevreden leden. Er volgde een concurrentiestrijd, waarbij de Katholieke Kring leden sprokkelde bij de Burgerkring.¹²¹ Dit toont aan dat er geen eensgezindheid was en dat de eigen status boven het grotere katholieke verhaal of het bezit van een gebouw stond.

Voor de Burgerkring verliep de zoektocht naar een lokaal en de aankoop ervan moeizaam, maar eens het gebouw bemachtigd en verbouwd was, voldeed het aan de eisen en wensen van de leden. Het Kunstverbond kende daarentegen een moeiteloos traject inzake het aankopen

114 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, verzamelboek, Jubeljaar 1857-1907.

115 T. Ertman, ‘Liberalization, democratization, and the origins of a “pillarized” civil society in nineteenth-century Belgium and the Netherlands’, in: N. Bermeo en P. Nord (red.), *Civil Society before Democracy* (New York 200) 226.

116 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, verzamelboek, Jubeljaar 1857-1907.

117 Ibidem.

118 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, Historiek van de maatschappij 1883.

119 SAA, KBA, inv.nr. BA#885, Processen-verbaal, 2 december 1875.

120 Idem, 2 december 1875.

121 Idem, inv.nr. BA#886, Processen-verbaal, 25 september 1873.

en verbouwen van het verenigingsgebouw, maar de capaciteitsbeperkingen bleven de organisatie parten spelen. Er werd reeds aangetoond dat burgerlijke verenigingen in het *fin de siècle* leden onder een verminderde aantrekkingskracht, wat net als de aankoop van het gebouw tot gevolg had dat de verenigingen sociaal exclusiever werden. Op het niveau van de sociaaleconomische achtergrond van de leden vond er dan ook geen interne democratisering plaats. Daarnaast bestaat er ook een externe democratisering, waarbij niet de vereniging zelf, maar het gebouw, toegankelijker werd voor buitenstaanders, lagere bevolkingsgroepen en nieuwe vormen van vermaak. De fusie die de Burgerkring in 1875 plande zou niet enkel het gebouw toegankelijk maken voor de arbeidersklasse, maar ook de vereniging zelf. Het Kunstverbond ging ook samenwerkingsverbanden aan. Deze hadden echter geen invloed op de samenstelling van het ledenbestand, maar wel op de externe democratisering van het gebouw.

Het bestuur van het Kunstverbond had reeds in 1880 de wens om het gebouw uit te breiden, maar dit was onmogelijk door financiële tekorten. Uiteindelijk zag de vereniging omstreeks 1900 een samenwerkingsverband met andere verenigingen als enige mogelijkheid om de capaciteit van de lokalen te vergroten. Er werden verschillende plannen gemaakt, maar geen van deze was succesvol.¹²² Een voorbeeld hiervan is het voorstel van W. Baetens in 1904 om een nieuwe zaal te construeren in de tuin. Stad Antwerpen zou huur betalen om publieks-evenementen zoals bals, banketten en tentoonstellingen over onder andere bloemen, fietsen en auto's te organiseren.¹²³ Dit voorstel werd met gemengde gevoelens onthaald. Het artistieke doel van het Kunstverbond zou verdwijnen door de transformatie in een exploitatiemaatschappij die gratis ten dienste van de bevolking zou komen te staan. Het bestuur benadrukte dat het Kunstverbond een centrum voor kunst, wetenschap en literatuur was. Ook op ideologisch vlak werden zorgen geuit, want deze publieksevenementen mochten geen politieke kleur uitdragen.¹²⁴ Ondanks deze bekommernissen zag het bestuur geen andere mogelijkheid om het voortbestaan van de vereniging te garanderen.¹²⁵ Uiteindelijk werd in 1910 de tuin opgeofferd voor een magazijn dat de Anglo-American Circle huurde en inrichtte als rolschaatsbaan.¹²⁶ De elitaire leden van het Kunstverbond verenigden zich vanaf nu in een gebouw, weliswaar in gescheiden compartimenten, waar ook vormen van nieuw vermaak plaatsvonden die onverenigbaar waren met het karakter van de vereniging, die gericht was op de ontwikkelingen van de kunsten. Ook de Burgerkring verwelkomde in haar gebouw de nieuwe vormen van vermaak die in het begin van de twintigste eeuw hun intrede deden in het publieke leven. Zo werden er vanaf 1909 cinemavoorstellingen georganiseerd door de vereniging.¹²⁷

Binnentreden in het gebouw: de semiopenbare feestzaal en private cafézaal

De belangrijkste ruimtes van het verenigingsgebouw waren de feestzaal, waar evenementen georganiseerd werden, en de cafézaal (en leeszaal bij het Kunstverbond), waar dagdagelijkse ontmoetingen tussen de leden plaatsvonden. Naast georganiseerde evenementen die toegankelijk waren voor een breder publiek, konden leden dagelijks de cafézaal en bibliotheek tussen 9 uur 's ochtends en middernacht bezoeken.¹²⁸ Ook binnenin deze ruimtes kregen de ideo-

122 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 25 juni 1904.

123 Ibidem.

124 Idem, 16 februari 1901

125 Idem, 30 oktober 1904.

126 Moerkens en Serneels, 25 jaar, 8.

127 SAA, KBA, inv.nr. BA#889, Processen-verbaal, 23 maart 1909.

128 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art. 26.

logische positie van de verenigingen en de sociale verhoudingen op het niveau van gender en rijkdom vorm. Binnenin deze gebouwen werd van de leden verwacht dat ze zich naar bepaalde patronen gedroegen. Net zoals bij andere burgerlijke ruimtes, zoals musea, stadsparken en bibliotheken, werd het gedrag van de aanwezigen gecontroleerd en gestuurd door middel van gedragsreglementen.¹²⁹ Deze regels waren een middel tot sociale controle en werden afgedwongen en gecontroleerd door toezichters.¹³⁰ De resoluutste consequentie van ongewenst gedrag of overlast was uitsluiting van de vereniging.¹³¹ Er werd reeds aangetoond dat leden meer dan eens inbreuk maakten op de regelgeving omtrent vrouwelijke bezoekers. Ook over het ongepaste gedrag van leden werd meermaals melding gemaakt in de bestuursnotulen. Zo klaagden verschillende leden van de Burgerkring over 'de weinige orde in het lokaal en over het gebrek aan zindelijkheid in de feestzaal en elders.'¹³² De sociale controle werd dus niet alleen gehandhaafd door middel van strikte regels en geafficheerde reglementen, ze was eveneens onderdeel van verzet en onderhandeling. In die zin waren verenigingsgebouwen, net als andere ruimtes in de burgerlijke leef sfeer, *contested spaces*.¹³³

Niet alleen de Burgerkring en het Kunstverbond gebruikten de feestzaal om concerten, muziekavonden, lezingen, banketten, toneelvoorstellingen en dansfeesten te organiseren. Ze verhuurden hun feestzaal ook aan andere verenigingen, die deze gebruikten voor gelijksoortige evenementen. De indeling van deze ruimte leende zich dan ook in de twee verenigingsgebouwen voor diverse activiteiten. Tot het interbellum was de basilicavorm de maatstaf om een feestzaal te ontwerpen.¹³⁴ De balcultuur was bepalend voor de ruimtelijke indeling, maar er werden ook concerten en andere festiviteiten georganiseerd in danszalen.¹³⁵ Het ontwerp van deze zalen was specifiek gericht op het dansen van quadrilles, waarbij het essentieel was dat toeschouwers de dansvloer niet overstaken. Dit vereiste een interieurschema met een centrale dansvloer omgeven door gaanderijen. Aan het uiteinde van de zaal bevond zich doorgaans een hoger gelegen podium, dat kon worden benut door een orkest, toneelvoorstelling of sprekers.¹³⁶ De feestzalen in de twee verenigingsgebouwen volgden dit ontwerp en hadden op die manier een polyvalente inzetbaarheid. Doordat de zalen niet ingericht werden met verankerde zitplaatsen, maar met een mobiel meubilair, konden ze aangepast worden naargelang de activiteit die plaatsvond. De populariteit van het basilicagrondplan wordt vooral duidelijk uit het ontwerp van de feestzaal van het Kunstverbond. Deze vereniging organiseerde geen bals, maar verkoos toch deze ruimtelijke indeling.¹³⁷ Terwijl deze zaal een beperkte oppervlakte had en uit slechts één bouwlaag bestond, telde de zaal van de Burgerkring drie bouwlagen. De bovenliggende verdiepingen konden hierdoor worden ingericht als gaanderijen met loges.

Het interne onderscheid tussen de leden, verankerd in de verschillende lidmaatschaps-categorieën, kwam ook tot uiting in de inrichting van de feestzalen. Allereerst bood een deel van de zitplaatsen een minder goed zicht omdat ze achter de zuilengalerij schuilgingen. Dit

129 S. Gunn en R.J. Morris, 'Spaces of Leisure. Introduction', in: idem (red.), *Identities*, 187.

130 de Vries, 'Levende burgers', 53; K. Hill, 'Roughs of both sexes: the working class in Victorian museums and art galleries', in: S. Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities*, 196; LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 22 augustus 1865.

131 EHC, Règlement Général 1866, art.57. SAA, KBA, inv.nr. BA#878, Statuten, Reglement 1876, art. 33.

132 SAA, KBA, inv.nr. BA#889, Processen-verbaal, 6 oktober 1890.

133 Furnée, 'Beleving', 10.

134 Ibidem, 29.

135 C. Vanistendael, 'Interieurs van Antwerpse Danszalen (1844-1914)', *Gentse Bijdragen Tot De Kunstgeschiedenis* 36 (2012) 25-45.

136 Ibidem, 28.

137 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 30 oktober 1904.

Afbeelding 6: Feestzaal Kunstverbond
(Stadsarchief Antwerpen)

Afbeelding 7: Feestzaal Burgerkring
(Stadsarchief Antwerpen)

effect werd versterkt in de feestzaal van de Burgerkring, waar de loges op de gaanderijen voorbehouden bleven voor bestuursleden.¹³⁸ Daarenboven werd een onderscheid tussen eerste- en tweederangs plaatsen gehanteerd.¹³⁹ Na de eeuwwisseling werd dit onderscheid verder doorgedreven. Zo verkregen beschermde leden en hun familieleden bij het Kunstverbond (1907) en de Burgerkring (1910) recht op voorbehouden plaatsen.¹⁴⁰ Doordat de feestzaal van het Kunstverbond een beperkte capaciteit had en het publiek vaak te groot was tijdens evenementen, werden voorstellingen vanaf 1896 opgedeeld in gewone voorstellingen en premièreconcerten met duurdere tickets.¹⁴¹ Naast het interne onderscheid tussen de leden, reflecteerden de evenementen die plaatsvonden in deze zalen ook de ideologische achtergrond van de verenigingen. Het bestuur van de Burgerkring voorzag dat er 'geene voordrachten, muziek of toneelstukken, strijdig met Godsdiens, goede zeden, maatschappelijke orde of met de grondbeginselen der vlaamsche beweging, in de Maatschappij worden voorgedragen'.¹⁴² Het vrijzinnige Kunstverbond legde geen strikt inhoudelijke beperkingen op, maar hield zich wel afzijdig van politieke kwesties, gezien deze thema's niet aan bod kwamen tijdens lezingen.¹⁴³

De cafézalen waren grote ruimtes met een open grondplan die toegang gaven tot de naastgelegen biljartzaal. De eigenlijke inrichting van deze zalen blijft onbekend omdat er geen beeldmateriaal van voorhanden is. De dagdagelijkse toegang tot deze ruimtes was exclusief voorbehouden voor mannelijke leden. Aan het einde van de onderzoeksperiode, vanaf 1909, was het voor vrouwelijke familieleden van de Burgerkring wel mogelijk om de cafézaal te bezoeken na een evenement op voorwaarde dat ze begeleid werden door een mannelijk familielid.¹⁴⁴ Voor het Kunstverbond zijn er geen aanwijzingen dat vrouwen in het *fin de siècle* toegang kregen tot de cafézaal. Hun aanwezigheid na evenementen veroorzaakte echter wel stoornis. Voor de verbouwingswerken (1864) werden feesten gehouden in de vergaderruimtes. Het was toen verboden om te roken vooraleer alle vrouwen de ruimte hadden verlaten.¹⁴⁵ De mannelijke dominantie van de ruimte komt hier sterk naar voor. Vrouwen werden slechts tijdelijk

138 SAA, KBA, inv.nr. BA#887, Processen-verbaal, 24 januari 1882.

139 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 1 februari 1896.

140 Ibidem, 6 februari 1907; SAA, KBA, inv.nr. BA#881, Verzamelboek, Burgerkring 1910.

141 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 1 februari 1896.

142 SAA, KBA, inv.nr. BA#904, Reglement en verslagen, Reglement Burgerkring 1858, art. 15.

143 Büscher, *Cercle*, 52.

144 SAA, KBA, inv.nr. BA#879, Processen-verbaal, 16 december 1909.

145 LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 22 juli 1865.

getolereerd en beperkten kennelijk het vermaak van de mannen. Na de verbouwingswerken overwoog het Kunstverbond om een dameslounge in te richten, zodat dames na evenementen op hun vervoer konden wachten.¹⁴⁶ Na festiviteiten trokken mannelijke leden dus naar de cafézaal, terwijl vrouwen geen eigen ruimte hadden om te vertoeven. Vermoedelijk gaf deze ruimte ook vorm aan het interne onderscheid van de mannelijke leden. De archiefbestanden van de Burgerkring en het Kunstverbond geven hierover geen informatie vrij, maar Furnée stelde vast dat in de Haagse Sociëteit de Witte verschillende sociale groepen hun eigen tafels en ruimte claimden in de cafézaal.¹⁴⁷ Naast het consumeren van drank en het samenkomen met gelijkgezinden vonden leden in deze zalen (en bij het Kunstverbond ook in de leeszaal) kranten en tijdschriften. Net als de voordrachten die plaatsvonden bij de Burgerkring, maakte het bestuur ook hier een selectie van gepaste lectuur op basis van dezelfde criteria. Het Kunstverbond voorzag daarentegen alle tijdschriften en kranten met betrekking tot de Antwerpse politiek.¹⁴⁸ Wat 'alle' inhield kan niet geverifieerd worden, maar dit toont aan dat er – in tegenstelling tot de katholieke Burgerkring – geen bias bestond op vlak van politieke meningsuiting.

Besluit

De verenigingsgebouwen van het Kunstverbond en de Burgerkring zijn twee particuliere cases, waardoor het voorbarig is om algemene conclusies te maken over 'het' burgerlijke verenigingsleven en de sociale verhoudingen die vormgegeven werden in deze gebouwen. Toch toont dit artikel de inzichten die verworven kunnen worden als de historicus/-a verenigingsgebouwen niet aanschouwt als een louter decor maar als een bepalende factor in het verenigingsleven. Verenigingsgebouwen waren dan ook niet zozeer een middel, door het hoge kostenplaatje werden ze ook een doel op zich. Een analyse van de functionaliteit en aankoop van het verenigingsgebouw, die aangevuld werd met kwalitatieve informatie uit verenigingsarchieven, geeft dan ook nieuwe inzichten in het verenigingsleven en de wijze waarop burgerlijke verenigingen omgingen met vrouwelijke bezoekers, een breder publiek en de ideologische spanningen in de negentiende eeuw en het *fin de siècle*.

Voor de katholieke Burgerkring was de bemachtiging van een gebouw geen evidentie, maar na de verbouwingswerken voldeed het aan de eisen en wensen van de leden. Het financieel meer welvarende Kunstverbond kocht daarentegen moeiteloos een gebouw aan, maar de capaciteitsbeperkingen bleven de vereniging parten spelen doorheen de onderzoeksperiode. De aankoop van een gebouw leidde bij beide verenigingen tot een stijging van lidgelden, een exclusiever ledenbestand en een groeiend onderscheid tussen de leden onderling. In het *fin de siècle* was het Kunstverbond door capaciteitsbeperkingen genoodzaakt haar gebouwen open te stellen voor een breder publiek en nieuwe vormen van vermaak. Ook de Burgerkring paste zich aan de nieuwe smaak van het publiek aan door de inrichting van filmvertoningen.

De ideologische overtuigingen van de verenigingen en hun leden drongen door in elk aspect van het gebouw: van de verhuur van de feestzalen tot de beschikbare lectuur in de cafézalen. Voor de katholieke Burgerkring was het onveiligheidsgevoel in de openbare ruimte, dat voortkwam uit contacten met liberaalgezinde burgers, de voornaamste drijfveer om een eigen gebouw te bezitten. Hierdoor werden ook vrouwen uit het huisgezin tot het vaste publiek

¹⁴⁶ Ibidem, 18 april 1865.

¹⁴⁷ Furnée, *Plaatsen*, 173.

¹⁴⁸ LHA, CALS, inv.nr. K998/H, Notulen, 3 maart 1860.

gerekend (al was hun bewegingsvrijheid beperkt) en wilde het bestuur reeds in 1875 fuseren met een volksmaatschappij, waardoor lagere klassen ook deel zouden gaan uitmaken van de vereniging. Het Kunstverbond was vrijzinnig en hanteerde de regel 'geen religie, geen politiek'. Dit betekent echter niet dat het politieke leven geen invloed had op deze vereniging, gezien het bestuur niet wilde dat haar gebouw geassocieerd werd met een politieke kleur. In tegenstelling tot de katholieke Burgerkring behoorden bij deze vereniging niet enkel vrouwen uit het huisgezin tot het publiek, ook solitaire vrouwen waren welkom tijdens evenementen. Toch hadden vrouwen geen grotere bewegingsvrijheid in de gebouwen van het Kunstverbond. Net als bij de Burgerkring waren ze enkel welkom in de feestzalen tijdens evenementen.

Door gebouwen centraal te stellen in het onderzoek naar het verenigingsleven worden niet alleen nieuwe inzichten verworven, er gaat ook aandacht uit naar zaken die in de klassieke historiografie over het oog worden gezien. Zo wordt de verhuur van de feestzalen, wat een impact had op de private sfeer van de verenigingen en de inrichting van de gebouwen, doorgaans niet bestudeerd. De veranderingen die het burgerlijke verenigingsleven omstreeks de eeuwwisseling doormaakten, werden bepaald door een veelheid aan factoren, zoals de concurrentiestrijd met goedkopere verenigingen, de wijzigende positie van vrouwelijke burgers en de opkomende populariteit van nieuwe vormen van vermaak. Het bezit van een gebouw vormt hierin slechts één factor, maar om een genuanceerd begrip te verkrijgen van deze ontwikkelingen en evoluties is het essentieel om deze te betrekken in het onderzoek. Bijgevolg licht deze bijdrage nog maar een tipje van de sluier op wat de mogelijkheden betreft om het verenigingsleven vanuit de financiering, exploitatie en functionaliteit van haar fascinerende gebouwen te bestuderen.

Het burgerschapspel en de Utrechtse kermis, 1915-1928

Inleiding

Begin twintigste eeuw was de kermis een splijtzwam in Utrecht. Veel mensen genoten van de kermis en kwamen er exotische dieren bewonderen, poffertjes eten en ronddraaien in draai-molens. Volgens critici was de kermis echter een broedplaats voor allerlei vormen van onzedelijkheid en onbeschaafd gedrag. Bezoekers zouden er schaamteloos flirten, drinken en vozen.¹ De kermis moest afgeschaft worden omdat kermisvieren een nadelig effect kon hebben op het algehele beschavingspeil in Utrecht.

De zedelijkheidsbezwaren tegen de kermis waren toen al eeuwen oud. Zo benoemt historicus Gerrit Jansen dat het staatsapparaat al in de tijd van Karel V probeerde 'het woeste Utrechtse kermisgedoe' onder bedwang te krijgen.² Het 'woeste' vermaak werd echter lang in balans gehouden door een andere kant van het evenement. De kermis functioneerde van oudsher namelijk niet alleen als vrijplaats, maar ook als marktplaats, waardoor steden een sterke economische reden hadden om de kermis te behouden. In de negentiende eeuw veranderde de kermis van gedaante; gaandeweg verdween de markt en bleef vooral het vertier over.³ Daarmee viel een belangrijke reden voor het behoud van de kermis weg en kregen de kermiscritici steeds meer de bovenhand. In sommige steden, zoals in Amsterdam, werd de kermis dan ook afgeschaft. In 1871 werd daar besloten dat de kermis van 1875 de laatste zou zijn.⁴

De Utrechtse kermis hield het langer vol, maar in 1915 werd deze in reactie op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog toch afgelast, met een tijdelijke schorsing die jaarlijks werd verlengd. Hoewel Nederland, in tegenstelling tot andere landen met een rijke kermisgeschiedenis (België, Frankrijk, Duitsland, Engeland) niet deelnam aan de Eerste Wereldoorlog, zorgde de oorlog er toch voor dat de Utrechtse kermis in een ander daglicht kwam te staan.⁵ Bovenop de eerder vermelde zedelijkheidsoverwegingen werd het ongepast geacht om kermis te vieren in oorlogstijd. Daarnaast had Utrecht te kampen met voedseltekorten en waren er veel soldaten nabij de stad gestationeerd. Kortom: er heerste een grimmige sfeer die zich moeilijk liet rijmen met de vrolijkheid van het kermisfeest.⁶

In 1917 volgde volgens historici de doodsteek voor de Utrechtse kermis. Vanaf toen werd er een jaarbeurs in de stad georganiseerd, waardoor duidelijk werd dat de kermis de vroegere functie van jaarmarkt niet zou herwinnen.⁷ In 1919 besloot de Utrechtse gemeenteraad om de

1 Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholbulpverlening in Nederland: een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995); Gerrit Jansen, *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (Amsterdam 1987).

2 In Jansens formulering probeert Karel V zelf de Utrechtse kermis te bedwingen. Dit moet vermoedelijk niet te letterlijk genomen worden. Jansen, *Een roes van vrijheid*, 31.

3 Jan Brugman e.a., *Markten in Utrecht. Van de vroege Middeleeuwen tot nu* (Utrecht 1995) 92; Jansen, *Een roes van vrijheid*, 56.

4 Voor meer, zie: Jansen, *Een roes van vrijheid*, 79.

5 Voor een verspreidingskaart, zie: Nele Wynants, 'The travelling lantern: the Courtois and Grandsart-Courtois family theatres as transcultural mediators at the nineteenth-century fair', *Early Popular Visual Culture* 17 (2019) 233-60, 237.

6 Henk van der Linden en Jos van Raan, *Utrecht en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2017).

7 Voor meer over zowel de kermis als de jaarbeurs, zie: Jan Brugman e. a., *Markten in Utrecht*, 97.

tijdelijke afgelasting van de kermis permanent te maken. De kermis kwam de volgende decenia niet meer terug naar Utrecht – althans niet officieel.

In de meeste historische studies over de Utrechtse kermis is deze ‘permanente’ afgelasting het eindpunt.⁸ Dat is naar mijn overtuiging een gemiste kans. Niet alleen omdat de kermis in 1928, vermomd als ‘feestweek’, terugkeerde naar Utrecht, maar ook omdat de discussie over de kermis in de jaren tussen 1919 en 1928 ons veel kan leren over burgerschapsdynamiek in Nederland. Mijn stelling is dat er in deze kermisdiscussie een episode te herkennen is van wat ik het ‘burgerschapsspel’ noem. Dit begrip definieer ik als *de strijd over wie tot volwaardige leden van de gemeenschap worden gerekend*.

In dit artikel zal ik het concept burgerschapsspel introduceren en toepassen op de Utrechtse kermisdiscussie. Mijn doel is drieledig: ten eerste probeer ik het concept burgerschapsspel toe te voegen aan de conceptuele gereedschapskist van historici en andere onderzoekers; ten tweede tracht ik inzicht te bieden in lokale burgerschapsdynamiek (in wie zich op welke momenten probeerden te manifesteren als leden van de stedelijke gemeenschap, en in hoe zij dit probeerden te doen); en ten derde hoop ik een hiaat in de historiografie omtrent de Utrechtse kermisdiscussie te vullen, door de periode 1919-1928 te belichten.

In het begin van dit artikel schets ik de historiografie omtrent burgerschap en licht ik het concept burgerschapsspel toe. Vervolgens beschrijf ik hoe Utrechters het burgerschapsspel speelden door deel te nemen aan de discussie over de kermis. Tot slot reflecteer ik over hoe het spel gespeeld werd en op wie zich in de context van de Utrechtse kermisdiscussie konden manifesteren als burger.

Burgerschap en het burgerschapsspel

Burgerschap kan worden gedefinieerd als ‘lidmaatschap van een politieke gemeenschap’⁹ Maar deze simpele definitie is bedrieglijk, want hierachter gaan verschillende betekenissen schuil. Historici benaderen burgerschap veelal als ofwel een politiek-juridische status, die te maken heeft met rechten en vooral het kiesrecht, ofwel als een cultuurideaal (burgerlijkheid) dat verbonden is met een liberale middenklasse (de burgerij).¹⁰ In beide concepties maakte burgerchap in de late negentiende en vroege twintigste eeuw een belangrijke ontwikkeling door.

In politiek-juridische zin is met name de uitbreiding van het stemrecht van belang. Onder de grondwet van 1848 was stemmen voorbehouden aan een tamelijk smalle groep mannen. Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer mensen werden gezien als (potentieel) volwaardige leden van de gemeenschap breidde het stemrecht zich uit. Historicus

8 Zie bijvoorbeeld: Ton Baetens e.a., ‘Sluipwinkel van ongerechtigheid en ontucht. De kermis in Utrecht 1750-1919’, *Volkscultuur* 5 (1988); R. E. De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000). Latere strijd is soms kort aangestipt maar niet uitgewerkt: Brugman e.a., *Markten in Utrecht*; Van Campen, ‘Voor of tegen de kermis’, *Oud-Utrecht*, 1969. Pas veel later kwam de zogenaamde piekenkermis naar Utrecht, vanaf 1988.

9 Voor meer over definities van burgerschap, zie bijvoorbeeld: Dominique Leydet, ‘Citizenship’, *The Stanford encyclopedia of philosophy*. 17 juli 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/> (14 februari 2023). Bezwaren zoals die van de politiek filosoof Engin Isin gaan vooral om een nuancering van de dynamiek omtrent lidmaatschap (*‘membership’*): Engin F. Isin, ‘Citizenship in flux. The figure of the activist citizen’, *Subjectivity* 29 (2009) 367–88. Zoals verderop zal blijken, probeer ik met de notie ‘burgerschapsspel’ juist die dynamiek beter in kaart te brengen.

10 Dit geldt met name voor een aantal prominente historici die rond de eeuwwisseling schreven over burgerschap (Aerts, Te Velde, De Haan). Zij zetten zich af tegen een oudere literatuur waarin burgerschap primair benaderd werd als categorie binnen sociale stratificatie. I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 89; R. A. M. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 16, 273. In de bredere literatuur over burgerschap zijn nog veel meer concepties te vinden, voor een veelheid zie: Ayelet Shachar e.a., *The Oxford handbook of citizenship* (Oxford 2017).

Van Klinken laat in *Actieve burgers* (2003) zien hoe het percentage kiesgerechtigden steeg van 11,3% van de volwassen mannelijke bevolking in 1870, naar 12,3% in 1880, 26,8% in 1890 en 49% in 1900.¹¹ De toekenning van algemeen kiesrecht aan mannen (1917) en daarna ook aan vrouwen (1919) kan worden gezien als de kroon op de verbreding van volwaardig burgerschap in politiek-juridische zin.

In culturele zin is de vraag wie volwaardig burger was complexer. In de bundel *De stijl van de burger* (1998) presenteren de historici Remieg Aerts en Henk te Velde burgerlijkheid als een 'stijl', een bepaalde beheerste en terughoudende manier van doen die te maken had met waarden als fatsoen en zedelijkheid. De mensen die zich van deze stijl bedienden waren over het algemeen christelijk (maar niet zelotisch), welgesteld (maar niet noodzakelijkerwijs puissant rijk) en relatief hoog opgeleid (doch niet perse aan een universiteit).¹² Halverwege de negentiende eeuw viel de groep mensen die zich van deze stijl bediende min of meer samen met 'de burgerij' als sociale categorie en met burgerschap in politiek-juridische zin.¹³ Daarna volgden politiek-juridisch burgerschap, culturele burgerlijkheid en de burgerij ieder een ander pad.

Terwijl burgerschap in politiek-juridische zin een steeds universeler karakter kreeg, werd 'de burgerij' minder toonaangevend. Ido de Haan beschrijft in *Het beginsel van leven en wasdom* (2003) hoe deze groep zich halverwege de negentiende eeuw nog kon presenteren als 'kern van de natie' maar vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw steeds meer van de voorgrond van het maatschappelijke toneel verdween. Volgens De Haan werden in plaats van de burgerij 'steeds vaker andere groepen [centraal, J.B.] gesteld: christenen en arbeiders.'¹⁴

Er bleef echter een verband bestaan tussen burgerlijke cultuur en de mate waarin mensen werden gezien als volwaardige leden van de gemeenschap, in ieder geval voor mensen die behoorden tot de arbeidersklasse.¹⁵ Dat de burgerij die lang de toon aangaf uit beeld verdween, betekende niet dat het belang van burgerlijkheid ook te loorging. Historicus Christianne Smit laat in *De volksverheffers* (2015) bijvoorbeeld zien hoe sociale hervormers (de 'volksverheffers') met hun stedelijke projecten (voor huisvesting, geestelijke opvoeding en de veredeling van volksvermaak) probeerden 'de arbeiders te civiliseren en op te voeden, opdat ook werklieden burgerlijk gedrag zouden vertonen'.¹⁶ Op deze manier probeerden de sociale hervormers niet alleen zichzelf te positioneerden als burger, maar ook voor de arbeidersklasse de weg naar burgerschap te openen. Smit stelt: 'waar het kiesrecht het formele sluitstuk was in de creatie van het burgerschap voor de arbeiders, was civilisatie door middel van sociaal werk [zoals ondernomen door de volksverheffers, J.B.] de praktische verwezenlijking van dat burgerschap'.¹⁷ Ondanks dat er vrijwel altijd een onderscheid bleef bestaan tussen volksverheffers en (te verheffen) arbeiders, toont Smit dat haar volksverheffers door de leefomgeving van arbeiders beschaafder, fatsoenlijker en zedelijker te maken een volwaardig burgerschap voor diezelfde arbeiders dichterbij brachten.¹⁸

11 Geert Johannes van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 255, 375.

12 Aerts en Te Velde, *De stijl*. Uit *De stijl* komen burgers naar voren als mensen die liever lazten of pianospeelden dan dat zij kermisvierden.

13 Voor meer over de soms ingewikkelde rol van sekse binnen deze culturele conceptie van burgerschap, zie: Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw', in: *De stijl*, 123-156.

14 De Haan, *Het beginsel*, 91, 108.

15 Een vergelijkbaar verband legt: Madeleine Hurd, 'Liberals, socialists, and sobriety. The rhetoric of citizenship in turn-of-the-century Sweden', *International Labor and Working-Class History* 45 (1994) 44-62.

16 Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015) 392.

17 Smit, *De volksverheffers*, 392, zie ook 15, 16 en 176.

18 Smit zet zich, terecht, af tegen auteurs die volksverheffing (louter) zien als onderdrukking en slaagt erin een dynamiek te laten zien in het 'civiliseren' die bij Eliaasaanse auteurs dikwijls buiten beeld blijft. Ibidem, 11.

Bij Smit loopt de weg naar burgerschap dus (nog steeds) langs idealen als fatsoen en zedelijkheid.¹⁹ De relatie tussen fatsoen/zedelijkheid en burgerschap was echter complexer dan Smits werk over verheffing doet vermoeden. Wat fatsoen en zedelijkheid inhielden, en in welke mate deze nodig waren om erkenning als volwaardig burger te verwerven, werd in de late negentiende en vroege twintigste eeuw continu betwist. In de kermiscasus zullen we bijvoorbeeld zien dat niet alleen de tegenstanders van de kermis gebruikmaakten van een vertoog over fatsoen en zedelijkheid; de kermisvoorstanders deden dit ook. Maar, zoals zal blijken, dachten de voor- en tegenstanders verschillend over hoe de relatie tussen fatsoen en burgerschap precies in elkaar zat – of moest zitten. Beide kampen probeerden elkaar en de publieke opinie op behendige wijze te overtuigen van hun zienswijze.

In een poging een conceptueel raamwerk te ontwikkelen waarmee deze dynamiek in kaart gebracht kan worden, introduceer ik de notie van een burgerschapsspel, gedefinieerd als *de strijd over wie tot volwaardige leden van de gemeenschap worden gerekend*.²⁰ Een burgerschapsspel heeft meerdere spelers (niet alleen zij die er uiteindelijk in slagen om zich te manifesteren als burger), is dynamisch (het is afhankelijk van de acties van anderen en van wie zich kan manifesteren als burger), vereist vaardigheid (de een slaagt er beter in om de positie van burger in te nemen dan de ander), heeft regels (al veranderen die steeds), winnaars en verliezers (het gebeurt vrijwel nooit dat iedereen het gewenste resultaat krijgt) en de uitkomst staat niet van tevoren vast.

Dit burgerschapsspel kan op alle niveaus gespeeld worden, zeker ook op het niveau van de stad. Op de schaal van de stad konden inwoners zich, vergeleken met het landelijke niveau, relatief makkelijk verstaanbaar maken. Zoals we in de kermiscasus zullen zien, deden zij dit bijvoorbeeld in lokale kranten en via lokale maatschappelijke (verheffings-)organisaties. Maar de begin twintigste-eeuwse stad bood niet alleen een schaal waarop discussies over burgerschap vorm konden krijgen. Ondanks het toenemende belang van de natiestaat bleef de stad ook een belangrijk politiek centrum: hier werd over dingen besloten die relevant waren voor de dagelijkse levens van mensen, zoals de kermis. Daarnaast bleef ook de stedelijke identiteit relevant. Hoewel mensen zich gedurende de negentiende en twintigste eeuw in toenemende mate Nederlander voelden, konden zij zich (daarnaast) ook Utrechter voelen.²¹

Stadshistorici kijken vaak met een open blik naar wie zich als volwaardige leden van de stedelijke gemeenschap probeerden te presenteren, zonder te vertrekken vanuit een vastomlijnd politiek-juridisch of sociaal-cultureel beeld. Daarmee bieden zij een belangrijke inspiratiebron voor mijn denken over het burgerschapsspel.²² In het boek *After the shock city* (2019) laat stadshistoricus Tom Hulme bijvoorbeeld zien dat burgerschap geen vaststaand gegeven is maar het onderwerp is van talloze ‘onderhandelingen’. Hulme maakt duidelijk dat heersende noties omtrent burgerschap continu uitgedaagd, betwist en gheredefinieerd kunnen worden.²³ Hoewel stadshistorici zoals Hulme hiermee dicht in de buurt komen van het burgerschaps-

19 Ibidem, 389.

20 Het gebruik van deze term is geïnspireerd door: Henk te Velde, ‘Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw’, in *De stijl*, 184. Al werkt Te Velde dit concept niet uit.

21 Engin Isin, ‘The city as the site of the social’, in: Idem (red.), *Recasting the social in citizenship* (Toronto 2008) 261–280; Tom Hulme, *After the shock city. Urban culture and the making of modern citizenship* (Woodbridge 2019) 214; Simon Gunn e.a., ‘Cities, infrastructure and the making of modern citizenship. The view from north-west Europe since c. 1870’, *Urban History* 49 (2022) 1–19. Over nationalisering van de Nederlandse politiek: De Haan, *Het beginsel*, 13, 93.

22 Een andere inspiratie is de meer hedendaagse antropologische literatuur: Ayse Caglar, ‘Citizenship, anthropology of’ in: James D. Wright (red.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*, (Amsterdam 2015).

23 Hulme, *After the shock city*, 9, 202.

spel zoals ik dat voor ogen heb, is er een preciezer vocabulaire nodig om de dynamiek omtrent burgerschap in een concrete casus als die van de Utrechtse kermis helder in kaart te brengen.

Het burgerschapsspel heeft in mijn operationalisering drie basisingrediënten: oproepen, claims en weggingen. Deze drie ingrediënten laten samen zien hoe het burgerschapsspel gespeeld werd. Aan het begin van een episode van het burgerschapsspel staat vaak een oproep, een verzoek aan mensen om de positie van burger in te nemen. Dit kan bijvoorbeeld een petitie voor (of tegen) de kermis zijn, die ter ondertekening wordt voorgelegd. Zo'n oproep stelt mensen in staat om, alleen of collectief, burgerschap te claimen, dus te (proberen) de positie van burger in te nemen, bijvoorbeeld door zo'n petitie te tekenen.²⁴

Burgerschap kan ook geclaimd worden zonder dat er een oproep aan voorafgaat, bijvoorbeeld wanneer iemand een open brief aan een krant schrijft. Voor zo'n zelfstandige claim is over het algemeen echter meer vaardigheid en sociaal kapitaal nodig, terwijl een claim volgend op een oproep laagdrempeliger blijkt. Zoals ook uit de kermiscasus zal blijken, was er vaak sprake van een vraag-antwoorddynamiek, waarbij claims volgden op oproepen.

Tot slot worden de burgerschapsclaims gewogen in de arena van de publieke opinie. Vaak zijn er verschillende collectieve claims (zoals petitie) die tegen elkaar afgewogen moeten worden, alsook tegen andersoortige claims, bijvoorbeeld (individuele) open brieven. Zoals we in het burgerschapsspel omtrent de Utrechtse kermis zullen zien, spelen de groeperingen die burgerschapsoproepen hebben georganiseerd vaak ook een rol bij de publieke weging van de daaropvolgende claims. Dit doen zij bijvoorbeeld door onwelgevallige claims te ondermijnen (door te wijzen op een gebrek aan fatsoen, of een gebrekkige kennis van zaken) of juist door de 'eigen' claims te verdedigen.

Het werk van de historische socioloog Charles Tilly biedt een nuttige leidraad voor een bespreking van hoe de historische actoren de weging aanpakten. Tilly stelt dat het succes van collectieve politieke acties afhangt van 'WUNC' (*worthiness, unity, numbers, commitment*). In hun demonstraties, protesten en petitie moeten mensen proberen te laten zien dat zij waardig (*worthy*) zijn, bijvoorbeeld door zich te tonen als beschaafd, belezen en volwassen. Daarnaast moeten zij eenheid (*unity*) tentoonspreiden, ze moeten het eens zijn over hun doelen, bijvoorbeeld voor of tegen de kermis. Hun '*numbers*' zijn essentieel; hoe meer mensen een zaak steunen, hoe groter de kans dat zij hun zin krijgen. Tot slot is ook '*commitment*' belangrijk; als mensen laten zien dat zij bereid zijn om tijd, moeite en energie te investeren, zien anderen ook dat het menens is.²⁵ Hoewel historici het WUNC-begrippenkader in navolging van Tilly vaak toepassen op protestvormen en sociale bewegingen, blijkt het ook zeer geschikt voor burgerschapsweggingen in bredere zin.²⁶ Door het burgerschapsspel te operationaliseren aan de hand van oproepen, claims en weggingen van WUNC wordt het concept toepasbaar op een concrete casus zoals die van de Utrechtse kermis.

Op dit punt is het nuttig om expliciet aan te geven wat het burgerschapsspel niet is, omdat de notie een aantal onbedoelde associaties kan oproepen. Ten eerste vat ik het 'spel' in burgerschapsspel niet op als iets dat noodzakelijkerwijs leuk is, of ter verstrooiing bedoeld is. Het burgerschapsspel kan een existentiële kwestie zijn en grote gevolgen hebben: wie wel en niet wor-

24 'Claim' is geen mooi woord, maar heeft wel een goede connectie met het werk van Saward, dat mijn denken over claims heeft geïnspireerd. Michael Saward, *The representative claim* (Oxford 2010).

25 Charles Tilly, *Regimes and repertoires* (Chicago 2010).

26 Een zeer toegankelijk voorbeeld is: Maartje Jansje, 'De kracht van beschaafd protest. Een 19de-eeuws perspectief', in: Sarah de Lang en Jasper Zuure (red.), *#Woest. De kracht van verontwaardiging* (Amsterdam 2018) 104–119.

den aangemerkt als volwaardig lid van de gemeenschap kan de grondslag zijn voor politieke, sociale of economische uitsluiting (al is de inzet in de onderhavige casus niet extreem hoog). Ten tweede is het burgerschapsspel niet noodzakelijkerwijs een cynische of afkeurende term. Het is vrijwel nooit een ‘spelletje’ dat de overheid met inwoners speelt, zoals de sporadische gebruikte term ‘*citizenship game*’ in de hedendaagse burgerschapsliteratuur doet vermoeden.²⁷ De overheid is weliswaar vaak partij in het burgerschapsspel maar is lang niet almachtig (zoals we ook in de kermiscasus zullen zien). Ten derde is het burgerschapsspel geen theatermetafoor. In het burgerschapsspel was het vaak niet een kwestie van een rol spelen, maar veeleer van uitzoeken welke manier van handelen (en claims maken) kon leiden tot burgerschap. Ten vierde zijn de deelnemers aan het burgerschapsspel niet uitsluitend de mensen die zichzelf toentertijd identificeerden als ‘burger’.²⁸ Ook mensen die zich primair identificeerden als christen of arbeider, en zelfs mensen die het woord burger verafschuwden, konden zich vanuit de conceptie van een burgerschapsspel manifesteren als burger. Tot slot is het burgerschapsspel ook niet iets dat uitsluitend rationeel benaderd wordt, in tegenstelling tot de strategische spellen die door wiskundigen en economen bestudeerd worden. Kortom: het ‘burgerschapsspel’ is primair een analytische lens waarmee naar historische situaties gekeken kan worden.

De kermis biedt een zeer geschikte casus voor onderzoek naar het burgerschapsspel. Het is onder meer uit de bundel *Fatsoenlijk vertier* onder redactie van Christianne Smit gebleken dat de discussies over deugd, fatsoen en zedelijkheid, die onlosmakelijk met burgerschap verbonden zijn, in overvloed te vinden zijn in discussies over feesten.²⁹ Daarbij heeft de kermis op veel andere feesten voor dat het hier om een ‘echt’ volksfeest ging, dat niet kon rekenen op het prestige van nationale vieringen, zoals Koninginnedag, of vieringen van geleerdheid, zoals het universiteitslustrum.³⁰ De discussie over de kermis was daarmee relatief zuiver. Het ging over het feest en niet over de achterliggende gedachten. Die waren er in tegenstelling tot bij de eerder genoemde feesten namelijk niet of nauwelijks.

De karakterisering die de tegenstanders van de kermis gaven, waren vaak overtrokken. Op de kermis waren lang niet alleen maar wantoestanden te vinden. Alle rangen en standen konden zich er vermaken en vaak ging het er vrolijk maar (burgerlijk) beschaafd aan toe. Bezoekers werden niet alleen gelokt met drank maar ook met interessante objecten zoals de ‘toverlantaarn’ (een voorloper van de diaprojector). Maar hoewel hedendaagse beschouwers zien dat de kermis een gelaagd en veelzijdig evenement was, waren er in de toenmalige discussie weinig nuances te vinden.³¹ Deze werd met name gevoerd in termen van veronderstelde zedelijkheid (van de kerkelijke kermistegenstanders) versus onzedelijkheid (van het vermaakzoekende publiek), en de discussianten schuwden zelden de overdrijving.

De Utrechtse casus kan veelzeggend blijken. Hoewel Utrecht met ongeveer 140 000 inwoners in 1920 een relatief grote stad was, stond het bekend als een deftige, saaie en suffige

27 Monique Nuijten over Brazilië: Monique Nuijten, ‘The perversity of the “Citizenship Game”. Slum-upgrading in the urban periphery of Recife, Brazil’, *Critique of Anthropology* 33 (2013) 8–25.

28 Voor een begripshistorische analyse van burgerschap, zie: Joost Kloek en Karin Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).

29 Christianne Smit, ‘Fatsoenlijk vertier’, in: Christianne Smit (red.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzaam ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 7–24. Voor een vergelijkbaar verhaal: Harm Kaal, ‘Verderfelijk vermaak. Het film-, toneel- en dansbeleid van de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tijdens de roaring twenties’, *Holland* 37 (2005) 259–77.

30 Smit, ‘Fatsoenlijk vertier’, 247. Andere ‘volkse’ vermaken zoals baanwielrennen en boksen hadden niet de massaliteit om de hele stad in de greep te houden.

31 Bijvoorbeeld in: Wynants, ‘The travelling lantern’.

provinciestad.³² Dit maakt het zeker niet de eerste plaats waar openlijke strijd verwacht mag worden over wie wel (en wie niet) meetelde als volwaardig lid van de gemeenschap. Toch werd deze strijd volop gevoerd, onder meer in lokale dagbladen.

Deze kranten waren niet neutraal. De redacties van het *Utrechts Dagblad* (de deftige stads-krant) en het *Utrechts Nieuwsblad* (populairder van toon) hadden eigen voorkeuren en werden in toenemende mate partij in de kermisdiscussie.³³ Maar hoewel de berichtgeving niet altijd 'objectief' was, boden dagbladen wel een arena waarin de handelingen van overheden, maatschappelijke organisaties en inwoners gewogen werden. Daarmee zijn het, naast gemeenteraadsnotulen en adviesrapporten over de kermis, zeer geschikte bronnen voor de studie van het Utrechtse burgerschapspel.³⁴

De inleidende beschietingen: een weging van de kermis (1915-1926)

Na de tijdelijke schorsing in 1915 laaide een discussie op over de vraag of de kermis permanent afgelast moest worden. In een poging om de de publieke opinie en het gemeentebestuur te beïnvloeden, stelde het bestuur van de Hervormde Kerk een petitie op.³⁵ Zij schreven dat veel mensen zich inspanden om 'het zedelijk peil van ons volk te verhoogen', en dat een evenement als de kermis deze pogingen zou kunnen verstoren. Vooral in tijden van oorlog en crisis, waarin zoveel voor arme mensen gedaan werd, vond de kerkraad het onverstandig om Utrechters hun geld te laten uitgeven op een kermis. Er dreigde volgens deze instantie een 'zedelijk zoowel als maatschappelijk gevaar, wanneer bij een doorgaan der jaarlijksche kermis, thans iemand in verzoeking zou worden gebracht uitgaven te doen die zijne krachten zouden te boven gaan.'³⁶

Deze petitie stond niet op zichzelf. Zij maakte deel uit van een grotere anti-kermiscampagne. De kerkraad probeerde om andere verenigingen die een vergelijkbare opvatting hadden over zedelijkheid ertoe te bewegen om zich te manifesteren.³⁷ Veel van deze organisaties lieten zich gemakkelijk overhalen door deze oproep, zoals de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg, de Vereeniging tot Behartiging van de Belangen der Vrouw en de Christelijken Nationalen Werkmansbond.³⁸

Gedurende de hele discussie waren het vooral de christenen die de anti-kermisactie leidden.³⁹ Zij manifesteerden zich niet alleen *en groupe* als burgers via petities, maar ook individueel, via ingezonden brieven aan kranten, die gedurende de hele periode 1915-1928 binnendruppelden.⁴⁰

32 Al is dit saai imago wel genuanceerd, onder meer in: P.D. 't Hart, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad* (Hilversum 2005).

33 Over de dagbladen, zie: De Bruin e.a., *Paradijs*, 440.

34 Voor meer over kranten als bronnen, zie: Adrian Bingham, 'The digitization of newspaper archives. Opportunities and challenges for historians', *Twentieth Century British History* 21 (2010) 225-231, 225; Roberto Franzosi, 'The press as a source of socio-historical data. Issues in the methodology of data collection from newspapers', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 20 (1987) 5-16.

35 Voor een historisch overzicht van het gebruik van petities: Henry Miller, 'Introduction. The transformation of petitioning in the long nineteenth century (1780-1914)', *Social Science History* 43 (2019) 409-29. Rekesten vallen hier ook onder de noemer 'petitie'. In de volgende paragraaf wordt het onderscheid tussen verschillende vormen van petities besproken.

36 Het Utrechts Archief (verder HUA), 1007-3, Gemeentebestuur Utrecht (verder GU), inv.nr. 25290, Kermis, brief van kerkraad van de Ned. Hervormde Kerk, 3 mei 1915.

37 Hoewel Utrecht ook een substantiële groep katholieken huisvestte, en de kermis in sommige kringen bekendstond als een katholiek feest, komt het katholicisme niet expliciet aan bod, niet bij de voor- noch bij de tegenstanders van de kermis.

38 HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, verzoek, 31 maart 1917.

39 Daarmee aansluitend op de bredere internationale strijd tegen onzedelijkheid, zie: Jessica R. Pilely, Robert Kramm, en Harald Fischer-Tiné, *Global anti-vice activism, 1890-1950. Fighting drinks, drugs, and immorality* (Cambridge 2016).

40 Ingezonden brieven hebben in de naoorlogse periode meer aandacht gekregen: Harm Kaal en Vincent van de Griend, 'Post-war popular politics. Integrating the voice of the people in postwar political history', in Harm Kaal en Daniëlle Slootjes (red.), *New Perspectives on Power and Political Representation from Ancient History to the Present Day* (Leiden 2019) 124-43.

De brieven-schrijvers droegen eenzelfde verhaal uit als de Hervormde Kerk. Zij schetsten de kermiskwestie als een afweging tussen zedelijkheid en financiën. Hoewel de kermis de gemeente geld opbracht omdat de kermislieden staangeld moesten betalen, corrumpeerde de kermis volgens de brieven-schrijvers de arbeidersklasse met onmatige uitgaven, seksuele promiscuïteit en alcohol. De beslissing was volgens hen gemakkelijk: de zeden moesten zegevieren.⁴¹

De brieven-schrijvers die de positie van burger probeerden in te nemen waren niet zelden vrouwen, zoals de politiek-actieve Hester van Lokhorst-de Quack. Zij was ook een vooraanstaand lid van Wilhelmina Druckers actiegroep die de macht van de koning verder wilde inperken.⁴² Van Lokhorst-de Quack betoogde dat het organiseren van de kermis ‘een stap achterwaarts [zou betekenen, J.B.], bij het voortschrijden der beschaving’ (29 oktober 1926).⁴³ Van Lokhorst-de Quack wees erop dat er ook edeler en onschuldiger genoegens aan het volk geboden werden, zoals ‘volksconcerten’ en ‘natuurtafereelen’. En zelfs voor de mensen die muziek en schilderkunst niet genoeg vonden, was de kermis beslist niet nodig. ‘De poppenkast en de steeds aanwezige poffertjeskraam en een af en toe verschijnend circus, [bieden, J.B.] waarlijk genoeg afleiding.’⁴⁴

Aan de publicatie van stukken zoals die van Lokhorst-de Quack gaat niet alleen de beslissing vooraf om een ingezonden brief te schrijven, maar vanzelfsprekend ook de beslissing van een redactie om deze te plaatsen. Hoewel ik niet heb kunnen achterhalen hoeveel brieven werden afgewezen, en op welke gronden, mag het feit dat vrouwelijke brieven-schrijvers gepubliceerd werden op zijn minst gelden als een aanwijzing dat mannelijkheid (voor de krant) in deze tijd geen voorwaarde was voor deelname aan het burgerschapsspel.

Het moet echter opgemerkt worden dat niet alle ingezonden brieven pleitten voor afschaffing.⁴⁵ Sommige brieven waren nuancerend van toon, zoals die van Van Leeuwen, een oud-hoofdinspecteur van de Utrechtse politie. Hij probeerde in zijn brief de vrees voor de effecten van de kermis te verzachten. Van Leeuwen noemde het een ‘vrij onschuldig’ fenomeen en liet weten: ‘ik heb 30 maal de Utrechtsche kermis medegemaakt, niet als vermaakzoekend burger doch als bevelvoerend ambtenaar, van buitengewone verwildering of verregaande onbetamelijkheden is mij nimmer gebleken en ook het voortdurend toezicht in de plantsoenen en buitenvijken leverde in den regel niets van betekenis op.’⁴⁶

De pro-kermisactie werd echter niet gedragen door nuancerende brieven zoals die van Van Leeuwen. De discussie was er vooral een van uitersten, en het was Ons Belang, een landelijke belangenvereniging voor kermisexploitanten (opgericht in 1899), die de kermisbeweging trok.⁴⁷ Deze in Alkmaar gevestigde organisatie bood weinig weerstand toen de kermis in het begin van de Eerste Wereldoorlog werd opgeschort, maar nu de kermis ook in latere jaren niet terugkwam, werd de strijd tegen de volksverheffers geïntensiveerd.⁴⁸

Met brochures en verzoeken aan de gemeenteraad verdedigde Ons Belang de reputatie van de kermis. De kermis zou volgens de lobbyisten niet tot seksuele promiscuïteit leiden, omdat

41 HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis.

42 *Utrechts Nieuwsblad*, 7 juli, 1915.

43 *Utrechtsch Dagblad*, 29 oktober, 1926.

44 *Utrechtsch Dagblad*, 29 oktober, 1926; anderen wezen ook op: theaters en wetenschaps-tentoonstellingen. Zie bijvoorbeeld het *Utrechtsch Dagblad*, 8 november 1926.

45 Hier bespreek ik brieven aan het *Utrechtsch Dagblad*, de brieven in het *Utrechtsch Nieuwsblad* waren vergelijkbaar.

46 *Utrechtsch Dagblad* 27 okt 1926.

47 Ik weet niet of deze organisatie mensen in betaalde dienst had in Utrecht maar Ons Belang komt professioneel over.

48 Voor meer over Ons Belang, zie: Jansen, *Een roes*, 241–254.

alles er juist voor iedereen te zien en te horen was. In gewone cafés zou het er op seksueel vlak veel bedenkelijker aan toegaan, omdat het daar schemerig was.⁴⁹ De tegenstanders van de kermis spiegelde het dus allemaal te negatief voor.

Deze argumenten maakten echter weinig indruk. Toen de burgemeester van Utrecht, Fockema Andreae, in 1916 de kermisdiscussie overzag, concludeerde hij dat afgelasting de juiste beslissing was geweest, omdat er nauwelijks protest van de inwoners tegen dat besluit was geweest.⁵⁰ Zij waren het er kennelijk mee eens dat de kermis niet meer van deze tijd was. Bovendien op analyses zoals die van de burgemeester stemde de gemeenteraad (waarin protestantse christenen ook steeds meer de overhand kregen) in 1919 met zestien tegen twaalf stemmen voor de permanente afgelasting van de kermis.⁵¹

In de jaren na deze 'permanente' afgelasting ging de discussie over de kermis met onverminderde kracht verder. Zo werden tussen 18 en 22 oktober 1922 bijvoorbeeld vier ingezonden brieven over de kermis gepubliceerd in het *Utrechts Dagblad*. Dat de discussie niet doodbloedde, is voor een belangrijk deel te danken aan de inspanningen van Ons Belang en het Comité van Actie tot Weder invoering van de Kermis, een gelijkgezinde lokale organisatie. Samen bleven de landelijke en de lokale organisatie aandringen op de terugkeer van de kermis. Zij wezen erop dat de kermis in de meeste Nederlandse steden waar deze tijdens de Eerste Wereldoorlog was afgelast, zoals in Assen, Gouda en Hoorn, allang weer in ere was hersteld.

Daarbij werd hun toon na verloop van tijd steeds ostentatiever. Het lokale actiecomité wees er bijvoorbeeld op dat een elite-evenement als het Utrechtse universiteitslustrum een groot kermisterrein had, waar mensen na betaling van een fikse vergoeding naar binnen mochten. Ze vroegen zich af waarom de 'gewone' kermis dan niet mocht.⁵² 'Vraag eens aan duizenden Utrechternaren welke opvoeding zij genieten op Koninginnedag of tijdens het laatste lustrum!', suggereerde het actiecomité in een tien pagina's tellend rapport dat naar de gemeenteraad werd gestuurd.⁵³

In de hoop de heersende burgerschapsweging te doen kantelen, organiseerde het actiecomité een open petitie, een expliciete oproep die het makkelijk maakte voor mensen om deel te nemen aan het burgerschapsspel.⁵⁴

Een expliciet burgerschapsspel: een weging van de voorstanders (1926-1927)

In tegenstelling tot de 'gesloten' petitie waar organisaties zoals de kerkraad zich van bedienen, waarbij de steun van de achterban impliciet bleef, ging het bij een 'open' petitie om een tekst (beleidsuggestie, morele verontwaardiging of steunbetuiging) die mensen door deze te ondertekenen – letterlijk onderschrijven – zelf konden steunen.⁵⁵ Iedereen kon een open petitie ondertekenen en zo burgerschap claimen, ook mensen die niet de vaardigheden hadden

49 HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, een boekje getiteld *Waarom kermis-afschaffing?* geschreven door J. L. Coppejans namens Ons Belang, en zie voor scherpere bewoordingen de bijgevoegde toelichting van het wederinvoeringscomité.

50 Idem, brief van de burgemeester aan de gemeenteraad, 17 maart 1916.

51 Brugman e.a., *Markten*, 96. De burgemeester was overigens voorstander van tijdelijke afgelasting geweest.

52 *Het Utrechtsch Dagblad* berichtte hierover op 20 september 1926.

53 HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, oktober 1926.

54 Er was ook even sprake van dat de anti-kermislobby een politieke partij (de onafhankelijkheidspartij) zou oprichten. Dit idee lieten ze al snel varen. Zie: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 1 februari 1927.

55 Hoewel er ook in de vroegmoderne periode petitie waren geweest, brak deze politieke techniek verder door in de negentiende eeuw. Oddens slaat een brug tussen de vroegmoderne en moderne tijd: Joris Oddens, 'The greatest right of them all. The debate on the right to petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the kingdom (c. 1750-1830)', *European History Quarterly* 47 (2017) 634-56.

om welluidende brieven aan de krant te schrijven of over het culturele kapitaal beschikken om deze gepubliceerd te krijgen.

De handtekeningen op de Utrechtse kermispetitie stroomden binnen. Het comité slaagde er in oktober 1926 al in om 20.173 handtekeningen te verzamelen, en daarna kwamen er nog meer bij, waarmee dit de grootste petitie in Utrecht in decennia was.⁵⁶ De open petitie bleek een *game changer*. Het veranderde de kermisdiscussie van een impliciet in een expliciet burgerschapsspel.

Zoals historicus Maartje Janse heeft laten zien, is de legitimiteit van petities vaak voor meerdere interpretaties vatbaar.⁵⁷ Meestal ligt de complicatie erin dat petities ingaan tegen eerdere beslissingen van de vertegenwoordigende politiek. In dit geval was er echter nog een bijkomende complicatie: de Utrechtse kermispetitie moest niet alleen afgewogen worden tegen een eerder besluit van de gemeenteraad maar ook tegen de ‘gesloten’ anti-kermispetitities.⁵⁸

Zowel de handtekeningen op de pro-kermispetitie als de anti-kermispetitities bleven binnenstromen.⁵⁹ Bij die laatste soort nam de Hervormde Kerk opnieuw de leiding, waarbij zijn oproepen vaak door andere maatschappelijke organisaties gesteund werden. Nu deed de kiezersorganisatie God, Nederland en Oranje, verbonden aan de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), ook een duit in het zakje. Deze organisatie betoogde dat het niet Gods bedoeling was dat de mens zich zou ‘overgeven aan zondige gemakelijkheden’ en dat de kermis een klimaat schiep waarin dronkenschap en ondeugd konden zegevieren.⁶⁰

Om de weg van de verschillende petities te duiden, kunnen we gebruikmaken van het WUNC-raamwerk van Tilly. De handtekeningen op de pro-kermispetitie werden in de terminologie van Charles Tilly niet allemaal gezien als even ‘worthy’. Op 22 november 1926 adviseerde de hoofdcommissaris van de Utrechtse politie dat men de kermispetitie niet te zwaar moest wegen, ‘daarvoor is de wijze waarop de handtekeningen zijn verkregen niet immer

Afbeelding 1. Proclamatie waarin mensen gevraagd werden een petitie te steunen voor de kermis (Het Utrechts Archief)

⁵⁶ Exacte aantallen handtekeningen op andere petities zijn niet gevonden. HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, verzoek van het Comité aan de gemeenteraad.

⁵⁷ Maartje Janse, “What value should we attach to all these petitions?” Petition campaigns and the problem of legitimacy in the nineteenth-century Netherlands, *Social Science History* 43 (2019) 509–530.

⁵⁸ Janse wijst op enige schaamte of ongemak omtrent petities sinds de flop van de Aprilbeweging. Janse, 517. Hoewel mijn bronnen deze kwestie niet bespreken, kan het zo zijn dat deze schaamte in Utrecht sterker was dan elders, omdat Utrecht het epicentrum van deze beweging was.

⁵⁹ Dergelijke afwegingen van petities en rekesten waren beslist niet nieuw, zie: Leo Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709–1773): een historiografische studie* (Den Haag 1997) 321–24.

⁶⁰ HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, geen datum, waarschijnlijk september 1926.

serieus genoeg geweest. De commissaris gaf aan dat mensen soms bij het zwembad (Kromme Rijn) gevraagd waren te tekenen en dat zij, volgens hem, dikwijls bij wijze van grap getekend hadden. Bovendien voerde hij aan dat de mensen die de kermispetitie ondertekenden niet allemaal meerderjarig waren (sommigen zouden veel jonger zijn), waardoor aan hun handtekeningen nog minder gewicht moest worden toegekend.⁶¹

In een adviserende brief aan de gemeenteraad (24 december 1926) maakte de burgemeester duidelijk dat ook hij vond dat aan de pro-kermispetitie 'niet al te veel gewicht [mag, J.B.] worden gehecht'. Naast de '*worthiness*' wees hij ook op de '*numbers*': de inmiddels bijna 25.000 handtekeningen op de open kermispetitie moesten afgewogen worden tegen de gesloten petities die 'evenzeer een aanzienlijk deel der burgerij vertegenwoordigen'.⁶² Het advies van de burgemeester was om het herinvoeringsverzoek niet in te willigen.

Zoals te verwachten, stelden de kermispropagandisten een andere WUNC-weging voor. Ten eerste de '*numbers*': volgens het wederinvoeringscomité had de burgemeester de petities niet op de juiste manier tegen elkaar afgewogen, omdat hij er te gemakkelijk van uitging dat kerkbesturen namens alle mensen die een band met de kerk hadden konden spreken. De mensen die aan de kerken verbonden waren wisten echter dikwijls 'niet eens (...) dat er voor en namens hen gerequesteerd is'. Veel mensen hadden lang niet zo'n sterke mening als de kerkraad, en jeugdige kerkleden werden zelfs verondersteld potentiële kermisbezoekers te zijn.⁶³ Terwijl de anti-kermispetities bouwden op de vage implicatie dat zij namens een grote groep spraken, kon de pro-kermispetitie 'bewijzen' dat het daadwerkelijk een geëngageerde achterban had door te wijzen op de inkt van de individuele handtekeningen die een heldere tekst onderschreven. Er was, in de termen van Tilly, sprake van '*commitment*' en '*unity*' in haar campagne, terwijl dat bij hun tegenstrevers zeer de vraag was.⁶⁴

Het zwakke punt, de '*worthiness*', bleef over. Het wederinvoeringscomité zag in dat het ware probleem van de petitie niet lag in het aantal mensen dat hun zaak steunde, maar in het soort mensen. Het comité aanvaardde dat de kermiskwestie nooit een kwestie van simpele wiskunde zou worden en probeerde daarom de waardigheid van de ondertekenaars in een positief daglicht te stellen. Zo stelde het comité dat de ondertekenaars van de petitie allemaal vrijwillig hadden getekend, zonder dat daar een financiële vergoeding tegenover stond, en dat het comité er alles aan gedaan had om na te gaan of de ondertekenaars meerderjarig waren. Verder werd meermaals gewezen op het feit dat de kermispetitie was ondertekend door mensen uit alle lagen van de bevolking: van 'mannen en vrouwen' uit wijk C tot 'Heeren en Dames uit de Wilhelminaparkbuurt. Er teekenden handwerkslieden, maar ook ambtenaren. Er teekeneden winkeliers, maar ook zeer deftige personen met klinkende naam. Er tekenenden waschvrouwen, maar ook gestudeerd hebbende vrouwen.' Kortom: 'het is een algemene actie geweest'.⁶⁵

De gelaagde sociale herkomst van de ondertekenaars 'bewees' dat de heropening van de kermissen een breed draagvlak had, althans dat hoopten zij. Binnen deze veelheid van ondertekenaars werden sommigen bovendien nog eens extra uitgelicht: 'ook weten wij dat er hon-

61 Idem, brief van de hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester, 22 november 1926. Dit zwembad had bij mijn weten op zichzelf geen slechte reputatie.

62 Idem, Van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad, 24 december 1926.

63 Idem, kermis, 19 januari 1927.

64 *Utrechtisch Dagblad*, 27 december, 1926; Idem, 3 jan 1927, Reactie van het actiecomité op pre-advies van burgemeester en wethouders om kermis niet terug in te voeren.

65 HUA, GU, inv.nr. 25290, kermis, oktober 1926.

derdtallen handteekeningen zijn gekomen uit de zogenaamde “gegoede” buurten. Personen van *standing* [mijn cusivering, J.B.], van intellect, van positie, van naam!”⁶⁶

Hoewel de kermislobby het burgerschapsspel vaardig leek te spelen, besloot de gemeenteraad om de kermiskwestie niet eens te bespreken. Na deze jarenlange discussies en meer dan 20.000 handtekeningen werd de kermisactie gewoonweg genegeerd.

De terugkeer van de kermis

Het Actiecomité was gefrustreerd. De kermis zou er komen, of de gemeenteraad het leuk vond of niet: als het niet in Utrecht kon, dan maar ergens in de buurt. De petitie had immers laten zien dat er zeker 20.000 potentiële bezoekers waren. Tot veler verbazing kwam de kermis inderdaad terug. In een weiland aan het Merwedekanaal verrees in juli 1927 een kermis, het zogenaamde Dorus Rijkers Feestpark (vernoemd naar een redder van schipbreukelingen).⁶⁷ Dit weiland lag in de naburige gemeente Jutphaas (met ongeveer 4.000 inwoners) en niet in Utrecht, waardoor de Utrechtse gemeenteraad geen jurisdictie had. Hoewel Ons Belang in 1925 en 1926 officieel betrokken was geweest bij Dorus Rijkers Feestparken in Hilversum, Leiden en Rotterdam (1925) en Soest, Schiedam en Voorburg (1926) had het nu officieel geen betrokkenheid. *Utrechts Nieuwsblad* (11 juli 1927) wees op de rol van een lid van het lokale wederinvoeringscomité, T. Gijssen, bij de komst van de kermis naar Jutphaas. Dit comitélid zou de directie van de Dorus Rijkers Feestparken in contact hebben gebracht met de burgemeester van Jutphaas, die wel oren bleek te hebben naar een grote kermis in zijn dorp.⁶⁸

In totaal bezochten in een week tijd meer dan 100.000 mensen de kermis in Jutphaas.⁶⁹ Het *Utrechts Dagblad* onderzocht waar de mensen vandaan kwamen en constateerde dat op de woensdag van de kermis 14.000 van de 16.000 bezoekers van de kermis Utrechtse waren. Ondanks dat de kermis in een andere gemeente lag, was deze goed bereikbaar. Het kermisterrein lag niet ver van het einde van tramlijn 5. Van die 14.000 bezoekers uit Utrecht kwamen er 11.000 met de tram en 3.000 lopend. Het trambedrijf had goede zaken gedaan dankzij de kermis in Jutphaas, maar voor andere Utrechtse bedrijven was dit een gemiste zakelijke kans.⁷⁰ Het *Utrechtsch Dagblad* oordeelde hard: ‘door het kermisvraagstuk onbehandeld te laten heeft de gemeenteraad een bron van welvaart, die wij even noodig hadden als de woestijnganger water, opzettelijk verstopt.’⁷¹

Met de *de facto* terugkeer van de kermis leek de publieke opinie te verschuiven. De vrees van de tegenstanders van de kermis werd niet bevestigd. Er was hier en daar wat wanorde aan het einde van de kermisavonden, maar nauwelijks meer dan op een gewone weekenddag. Net als vroeger waren er wat vrijende stelletjes, maar de politie wist met eenvoudige berispingen de orde te herstellen.⁷² Volgens het *Utrechtsch Dagblad* had de Utrechtse bevolking bewezen dat

66 Idem, 19 januari 1927.

67 Een andere pro-kermisorganisatie, de Nederlandsche Amusementhoudersbond Bond (opgericht in 1926 te Bergen op Zoom) sloot zich bij de actie aan, zij streefde naar de veredeling van de kermis – die er met de feestweek ook zou komen.

68 *Utrechts Nieuwsblad*, 11 juli 1927. Hoe beslissend deze organisaties uiteindelijk werkelijk waren wat betreft de terugkeer van de kermis heb ik niet kunnen achterhalen.

69 *Utrechtsch Dagblad*, 27 juli 1927. Dit gaat niet om unieke bezoekers.

70 *Utrechtsch Dagblad*, 23 juli, 1927. Hoeveel mensen uit een andere stad kwamen maar via Utrecht reisden (en dus niet ‘Utrechts’ waren) laat de krant buiten beschouwing.

71 *Utrechtsch Dagblad*, 26 juli 1927, redactioneel. *Utrechts Nieuwsblad*, 11 juli 1927 geeft aan dat geld dat feestparken ophaalden naar een fonds voor zeelieden en drenkelingen ging.

72 *Utrechtsch Dagblad*, 18 juli 1927; *Utrechtsch Dagblad*, 26 juli 1927.

Afbeelding 2. Foto van enkele kraampjes op het kermisterrein op het Janskerkhof te Utrecht, tijdens de Feestweek in 1929 (Het Utrechts Archief)

het niet ongeschikt was om kermis te vieren, en noemde hen ‘*kermisfähig*’, een term die erg dicht in de buurt komt van Tillys ‘*worthiness*’.⁷³

Sommigen probeerden het tij nog te keren. Net als in de voorgaande decennia verschenen er ook in 1927 kritische brieven over de kermis. Zo stelde J.B. Hoytink, een pianist, in een brief aan het *Utrechts Dagblad* dat de kermis een bedenkelijke sfeer schiep: ‘zulk een atmosfeer is slechts een uitnodiging aan alle slechte geesten, om meer nog dan anders voor den dag te komen.’⁷⁴ Hij vreesde dat de kermis zou leiden tot zedeloosheid en hoopte dat andere mensen die de beschaving een warm hart toedroegen zich zouden aansluiten bij zijn pogingen om Utrecht in de toekomst vrij van kermissen te houden. Deze oproep werd goeddeels genegeerd. De strijd was verloren voor de anti-kermiscampagne.

Een jaar later aanvaardde de Utrechtse gemeenteraad dat zij de kermiskwestie niet langer de baas kon. Wat niet via een petitie kon worden bereikt, werd bereikt door te stemmen met de voeten. Uiteindelijk besloot de gemeenteraad om in oktober een feestweek te organiseren. Dit zou min of meer hetzelfde zijn als de kermis voorheen was geweest, al werden er een paar dingen anders georganiseerd. Zo werd er veel aan gedaan om de alcoholconsumptie terug te dringen: tussen 17:00 en 7:00 mocht er geen sterke drank verkocht worden.⁷⁵ Het *Utrechts Dagblad* meldde echter, ‘het leek weer zoo’n goede, ouderwetsche kermisavond uit verren tijd’, onder de kop: ‘er blijkt niks veranderd. Het vermaak van 1880 [is ook het, J.B.] vermaak van

⁷³ *Utrechtsch Dagblad*, 18 Juli 1927.

⁷⁴ *Utrechtsch Dagblad*, 28 juli 1927; *Utrechtsch Nieuwsblad*, 31 januari, 1923.

⁷⁵ HUA, GU, inv.nr. 30487, stukken betreffende de (medewerking aan de) organisatie van feestweken, 1926-1928; HUA, GU, inv.nr. 20063, beperken van de verschaffing van sterke drank tijdens de zogenaamde feestweken, 1928-1953.

1928.⁷⁶ Omdat de kermis nu een andere naam had, bleef het gezichtsverlies voor het gemeentebestuur echter beperkt.⁷⁷

Slotbeschouwing

In dit artikel heb ik de notie van een burgerschapsspel ontwikkeld en toegepast op de Utrechtse kermisdiscussie. Hoewel er op basis van een enkele casus niet te sterke conclusies getrokken kunnen worden over de veranderende aard van burgerschap gedurende het interbellum, biedt de Utrechtse kermisdiscussie wel een inzicht in hoe het burgerschapsspel werd gespeeld. Niet alleen *usual suspects*, zoals de volksverheffers, probeerden zich met oproepen, claims en weggingen te manifesteren als burgers. Hun tegenstrevers deden dit onder leiding van de kermislobbyisten ook.

Door de lens van het burgerschapsspel zagen we dat de kermisdiscussie niet ophield na de afgelasting in 1915. Nadat de zedelijkheid van het kermisvieren in de periode 1915-1926 uitgebreid werd bediscussieerd, werd het burgerschapsspel na de open petitie van 1926 op een explicietere manier gespeeld. Na deze petitie ging de twist over welke handtekeningen meedelden en hoe zwaar die wogen. Het bleek dat niet iedereen die op papier burger was (qua juridische positie) in de praktijk evenveel gewicht in de schaal legde. Het ging in de wegging van burgerschap niet alleen om 'numbers' maar ook om 'worthiness'. Het valt op dat het culturele referentiekader dat de kermisvoorstanders inzette niet wezenlijk verschilde van dan dat van de tegenstanders. De handtekeningen uit gegoede buurten en van 'personen van *standing*, van intellect, van positie, van naam!' kregen een bovengemiddeld gewicht toebedeeld.

Maar het uitschrijven van de open petitie zorgde er niet alleen voor dat de burgerschapsweging explicietier werd. Het bewerkstelligde bovendien dat meer mensen konden deelnemen aan het burgerschapsspel. Mensen die zich voorheen moeilijk konden manifesteren als burger werden in staat gesteld om op een makkelijke manier de positie van lid van de gemeenschap te claimen, zoals de handwerkslieden, winkeliers en wasvrouwen waar het actiecomité naar verwees. Dit laat zien dat het burgerschapsspel dynamisch was: wat eerst niet (of moeilijk) kon, kon na een tactische zet in het burgerschapsspel wel.

Aan de ene kant kan de omweg waarmee de kermis terugkwam naar Utrecht, via Jutphaas, fungeren als een nuancering van het belang dat aan het burgerschapsspel gehecht moet worden. De kermis in Jutphaas lijkt in eerste instantie immers weinig te maken te hebben met burgerschapsclaims, -oproepen en -weggingen. Toch is dat allicht te simpel. De terugkeer van de kermis heeft weldegelijk te maken met het burgerschapsspel. De centrale politieke techniek van dit burgerschapsspel (de petitie) had aangetoond dat er veel potentiële kermisklanten in Utrecht waren. Daarnaast hadden de petitie en de daaropvolgende discussies sommige geesten gerijpt voor het idee dat de Utrechters '*kermisfähig*' waren, waarschijnlijk ook al voordat zij hun beschaafde gedrag toonden op de kermis in Jutphaas.

Met de invoering van het concept burgerschapsspel en de toepassing daarvan op een concrete casus is een stap gezet richting een beter begrip van onderhandelingen over burgerschap. Maar uiteindelijk is het slechts een kleine stap. Om de dynamiek van het burgerschapsspel

⁷⁶ *Utrechtisch Dagblad*, 4 oktober 1928. Het aantal bezoekers is onbekend, deels omdat de bezoekers geen kaartje hoefden te kopen om de kermissen te betreden.

⁷⁷ Feestweken bleven daarna georganiseerd worden, in 1929 bijvoorbeeld in augustus. De pogingen van het gemeentebestuur om de kermis te veredelen lijken oprecht, met veel aandacht voor sport en muziek. In hoeverre dit lukte is een mogelijk onderwerp voor een volgend artikel.

beter te begrijpen, moet de episode van de Utrechtse kermisdiscussie met andere episodes van het burgerschapsspel worden vergeleken. Alleen zo kunnen we achterhalen hoe de spelregels op grotere schaal veranderden, en hoe dit zich verhield tot de beschikbaarheid van politieke instrumenten zoals de petitie en tot de verschuivende sociale, politieke en economische omstandigheden. Het is goed mogelijk dat het burgerschapsspel op andere momenten en in andere culturele contexten anders werd gespeeld dan in deze casus, alleen al omdat de organisaties die een belangrijke rol speelden in het burgerschapsspel vaak een lokaal karakter hadden (zoals het wederinvoeringscomité in de kermiscasus). Utrechts reputatie als een relatief bedeesde stad maakt het aannemelijk dat het burgerschapsspel elders met nog meer verbeterheid werd gespeeld.

Stedelijke feesten bieden een uitstekende context voor verder onderzoek. Een feest is altijd meer dan een feest. Achter hun dikwijls apolitieke sluier gaat een strijd schuil over wie er wel en niet bijhoren – een strijd die, in zekere zin, tot op de dag van vandaag voortduurt.

Het verstedelijken van constructiegeschiedenis

De stad als assemblage van bouwpraktijken?

Inleiding

In 1867 schreef Ildefons Cerdà in zijn algemene verstedelijkingstheorie dat de oorsprong van verstedelijking gezocht moet worden op die plek waar de mens zichzelf voor het eerst een onderkomen bouwde. Tegelijk is volgens Cerdà van verstedelijking pas echt sprake als meerdere onderkomens gebouwd worden in één of ander onderling verband waaruit hun bewoners wederkerig voordeel puren.¹ Verstedelijking is in die traditie niets anders dan het wordingsproces van de stad als collectief bouwwerk. Verstedelijking – als gezamenlijke stedenbouw – lijkt daarmee van bij het prille begin nauw verbonden met de dagdagelijkse praktijk van het bouwen. Het is in die zin merkwaardig dat de geschiedenis van de stedenbouw nauwelijks vanuit de geschiedenis van het bouwen bestudeerd wordt. Stedenbouwkundigen houden zich, in de woorden van Lise Serra, doorgaans bezig met ‘la ville déjà construite et à construire, mais pas de la ville en cours de construction’.² Omgekeerd geldt evenzeer dat de stad niet bepaald uitgroeide tot een centraal thema in het veld van de constructiegeschiedenis sinds het die zich verzelfstandigde als academische discipline vanaf het midden van de jaren tachtig. Veel van het onderzoek focust op technologische, structurele en materiële aspecten van de bouwpraktijk van één specifiek gebouw of constructie – de stad als collectief bouwwerk komt daarbij zelden in beeld.³

In dit artikel wordt afgetast wat de wederkerige epistemologische implicaties kunnen zijn van een kruising van constructiegeschiedenis (Construction History) met stedenbouwgeschiedenis (Urban Planning History). Of anders gezegd: welke onderzoekspaden openen zich en welke vragen rijzen wanneer we constructiegeschiedenis ‘verstedelijken’ – en omgekeerd, wanneer we stedenbouw en verstedelijking fundamenteel aanschouwen als een assemblage van bouwpraktijken?

Het artikel start met een korte beschrijving van de genese en evolutie van de constructiegeschiedenis en de groeiende tendens om aan het veld bij te dragen vanuit andere disciplines – waaronder ook de stedenbouwgeschiedenis. Vervolgens poneren we op basis van (recente) inzichten in het denken over de stad en verstedelijking een aantal conceptuele ingangen. Uit deze denkoefening rijzen concrete vragen op die in het veld van de constructiegeschiedenis doorgaans minder of niet gesteld worden. Daarna illustreren we op basis van een aantal ‘snapshots’ tot welk soort verruimend onderzoek naar constructiegeschiedenis deze conceptuele benaderingen vanuit de stad kunnen leiden, welk soort bronnen, actoren en kennisvormen daarbij in beeld komen, en tot welke verdere onderzoeksvragen dit aanleiding geeft. Tot slot

1 Ildefons Cerdà, *General Theory of Urbanization 1867* (Barcelona 2018) 79.

2 Lise Serra, *Chantiers en ville. Un projet urbain* (Brussel 2021).

3 Een aantal werken raken bepaalde aspecten aan van de overlap tussen stads- en constructiegeschiedenis. Zie: Inge Bertels, *Building the City, Antwerp 1819-1880*, onuitgegeven proefschrift (Katholieke Universiteit Leuven 2008); Jean Domenichino, *Une ville en chantiers, La construction navale à Port-de-Boue, 1906-1966* (Chaudoreille 1989); Linda Clarke, *Building Capitalism, Historical Change and the Labour Process in the Production of the Built Environment* (London 1992); Allison Ravetz, *Remaking Cities. Contradictions of the Recent Urban Environment* (London 1980).

kaderen we het zoeken naar de overlap tussen stedenbouwgeschiedenis en constructiegeschiedenis binnen een ruimer en nieuw EOS-onderzoeksproject: *Construction History: Above and Beyond. What History can do for Construction History*.⁴

Constructiegeschiedenis: van ‘directe’ over ‘indirecte’ naar ‘nieuwe’ benaderingen

De publicatie van de korte tekst ‘What is the History of Construction?’, waarmee John Summerson het allereerste nummer van het tijdschrift *Construction History* aftrapte in 1985, wordt algemeen beschouwd als het moment waarop constructiegeschiedenis zich verzelfstandigde en uitgroeide tot een veld ‘strong enough to stand on its own as a distinct sub-discipline of history’.⁵ Summerson beschreef aanvankelijk twee erg *directe* benaderingen tot de constructiegeschiedenis, allebei vertrekkend vanuit het gebouw. Enerzijds richtte hij de blik op *de geschiedenis van het ontwerp van draagstructuren*, waarbij onderzocht wordt hoe nieuwe kennis leidt tot innovaties in de bouwpraktijk. De invoering van gewapend beton aan het einde van de negentiende eeuw is hier het meest enigmatische voorbeeld. Anderzijds werd de focus gelegd op *de geschiedenis van de bouwpraktijk* zelf, met een focus op het totale bouwproces, inclusief alles met betrekking tot de werving van arbeidskrachten, de selectie van materialen, het vervoer van materialen en uitrusting op de bouwplaats, tot de levering van tekenmateriaal voor het bureau en de wijze van betaling aan bouwer en architect.⁶

Vanuit deze benadering werd bijna als vanzelfsprekend gebouwd vanuit/naar een aantal bredere domeinen, zoals arbeidsgeschiedenis, economische geschiedenis en bedrijfsgeschiedenis. Al van bij het prille begin werd systematisch gepleit om het ogenschijnlijk vanzelfsprekend potentieel van constructiegeschiedenis als een interdisciplinair veld tussen verschillende academische domeinen systematischer te exploreren. In 1987 al stelde Malcolm Dunkeld voor om naast Summersons ‘directe’ ingangen tot constructiegeschiedenis ook indirecte benaderingen te onderzoeken, die hun conceptuele kaders ontleenden aan andere disciplines – waaronder ook stadsgeschiedenis (Urban History).⁷ In 1996 sprak Cannadine over de groeiende nood om technologiegeschiedenis te begrijpen in het licht van haar ruimere cultuur-historische context, simpelweg stellend dat ‘it is also cultural history, social history, and economic history’.⁸ In 2006 concludeerde Antoine Picon dat ‘construction history offers a unique opportunity to rethink the relations between technology and culture’.⁹ Summersons initiële afbakening van constructiegeschiedenis werd ingehaald door de evoluties in het veld zelf, of, zoals Carvais het stelde in 2012: ‘Even if the definition of the field is not unanimously agreed upon (...), it can without a doubt be recognized as a “boundary object”, a multidisciplinary research field centred on the technique of the art of building around which two complementary approaches are developing: one cultural and the other social.’¹⁰

4 Het EOS-project *Construction History: Above and Beyond. What History can do for Construction History* wordt geleid door de promotoren Michiel Dehaene (UGent), Rika Devos (ULB), Dave De ruysscher (VUB + Universiteit Tilburg), Johan Lagae (UGent), Stephanie Van de Voorde (VUB) en Ine Wouters (VUB). Het project is gefinancierd door EOS (FWO+FNRS) voor de periode 2022-2026 en brengt 3 doctoraatsbursalen en 4 postdoc-onderzoekers samen.

5 Chris Powell en Robert Thorne, ‘Foreword: Coming of Age’, *Construction History* 21 (2005-2006) 3-4, 3.

6 John Summerson, ‘What is the History of Construction?’, *Construction History* 1 (1985) 1-2, 1.

7 Malcolm Dunkeld, ‘Approaches to Construction History’, *Construction History* 3 (1987), 3-15, 3.

8 Werner Lorenz, ‘From Stories to History, from History to Histories: What Can Construction History Do?’, *Construction History* 21 (2005-2006) 31-42, 34. Zie ook: David Cannadine, ‘Engineering History, or the History of Engineering? Re-Writing the Technological Past’, *Transactions of the Newcomen Society* 74 (2004) 163-80.

9 Antoine Picon, ‘Construction History: Between Technological and Cultural History’, *Construction History* 21 (2005-2006) 5-19.

10 Robert Carvais e.a., ‘On Construction History’, *4ICCH Proceedings* (2012) IX.

De consolidatie van het veld ging effectief gepaard met een vermenigvuldiging van het aantal – zij het fragmentarische – kruisbestuivingen, niet alleen met de reeds vermelde historische disciplines maar ook met politieke geschiedenis, archeologie, rechtsgeschiedenis, koloniale geschiedenis en ook stedenbouwgeschiedenis, zowel in België als daarbuiten.¹¹ Het huidige EOS-onderzoeksproject *Construction History: Above and Beyond. What History can do for Construction History* mobiliseert expliciet een multidisciplinaire onderzoeksgroep om voorbij deze fragmentarische aanzetten op meer methodische en systematische wijze het volle potentieel van constructiegeschiedenis te exploreren op het raakvlak tussen technologie en cultuur, als een ‘inter’-disciplinaire link tussen verschillende geschiedenisvelden – en dit met een bijzondere focus op de lange twintigste eeuw.¹² Drie disciplines staan in dit project en in constructiegeschiedenis zelf centraal: stedenbouwgeschiedenis, rechtsgeschiedenis en koloniale geschiedenis. Deze tijdsafbakening en de drie centrale disciplines stellen ons in staat om te onderzoeken hoe constructiegeschiedenis actief ingezet werd en vormgaf aan een territoriaal project voor België, inclusief haar (voormalige) kolonie. Tussen deze drie disciplines is er niet alleen veelbelovend exploratief onderzoek op het raakvlak met constructiegeschiedenis mogelijk, er kunnen in de interdisciplinaire dialoog verrijkende methodologische en conceptuele benaderingen ontstaan. Wat stedenbouwgeschiedenis betreft, lijkt Cerdà's definitie van verstedelijking als ‘wordingsproces van de stad als collectief bouwwerk’ alvast veelbelovend omdat ze duidt op een ontologisch verband en natuurlijke convergentie tussen beide velden. Het vertrekpunt daarbij zijn (wederzijds) onderbelichte actoren, (eenzijdig ontgonnen) bronnen die een meervoudige lezing vanuit verschillende perspectieven toelaten, en op die manier andere soorten kennis zoals *tacit knowledge* of *situated knowledge* kunnen blootleggen.

Het ‘verstedelijken’ van constructiegeschiedenis: van conceptuele uitgangspunten naar concrete vragen

Net zoals in bepaalde kringen in constructiegeschiedenis de lezing van het gebouw verschoof van ‘object’ naar ‘sociaalhistorisch proces’,¹³ zo bestaat in het stedelijk onderzoek reeds geruime tijd een stroming die geneigd is om de stad eerder als een ‘proces’ dan als een ‘object’ te begrijpen. In verschillende geografische contexten en tijdstippen in de geschiedenis werd hier in algemene termen naar gerefereerd als de verschuiving van stad naar verstedelijking.¹⁴ Het valt buiten het bestek van deze tekst om de theoretische implicaties van deze verschuiving op

11 Robby Fivez, *A concrete state: constructing materials and building ambitions in the (Belgian) Congo*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2023); Jelena Dobbels, *Building a Profession: A History of General Contractors In Belgium (1870 – 1970)* (Brussel 2022); Matthijs Degraeve, *Building Brussels: Construction Entrepreneurs in a Transforming Urban Space (1830-1970)*, onuitgegeven masterproef (Vrije Universiteit Brussel 2021); James Campbell, ‘Building a Fortune: The Finances of the Stonemasons’, *3ICCH Proceedings* (2009) 297–304; Linda Clarke, ‘From Craft to Qualified Building Labour in Britain’, *Labor History* 46 (2005) 473–93; Annie Fourcaut en Loïc Vandelonge, ‘Où en est l’histoire urbaine du contemporain?’ *Histoire urbaine* 32 (2011) 137–57; Hélène Dessales, ‘L’archéologie de la construction’, *Annales HSS* 1 (2017) 75–94; Donald Friedmann, ‘A History of Building Technology and Preservation Engineering’, *APT Bulletin* 44 (2013) 23–27.

12 Een tijdsframe dat ook samenvalt met de genese van het ‘wetenschappelijke’ plannings- en stedenbouwkundig denken. Zie, bijvoorbeeld: Leonardo Benevolo en Judith Landry, *The Origins of Modern Town Planning* (Cambridge 1967).

13 Zie bijvoorbeeld: Picon, ‘Construction History’.

14 Jean Gottmann, *Megalopolis, the urbanized Northeastern seabord of the United States* (Cambridge 1967) 38–61; Henri Lefebvre, *La Révolution Urbaine* (Paris 1970); Jean Rémy en Liliane Voyé, *La ville et l’urbanisation* (Gembloux 1974); Gilles Montigny en Marcel Roncayolo, *De la ville à l’urbanisation* (Paris 1992); David Harvey, ‘Cities or Urbanization?’, *City* 1 (1996) 38–61; Neil Brenner (red.), *Implosions/Explosions: towards a study of planetary urbanization* (Berlin 2014); Andy Merrifield, *The New Urban Question* (London 2014).

het begrip van stad en stedenbouw uitvoerig te bespreken.¹⁵ In deze paragraaf focussen we in het bijzonder op een viertal aspecten van de ‘stedenbouw vanuit verstedelijkingsperspectief’, die toelaten om een aantal pertinente vragen te formuleren die in de klassieke constructiegeschiedenis doorgaans minder (systematisch) aan bod komen.

De stad als sociaal-relatieve proces

Eerder dan de stad te zien als het gebouwde resultaat van één of ander ontwerp of masterplan, opgemaakt door de architect of stadsbouwmeester, worden stad en stedenbouw in verstedelijkings termen geportretteerd als een historisch-contingente neerslag van allerhande sociale relaties. In de woorden van David Harvey leidt een dergelijke interpretatie tot ‘the understanding that the production of space becomes a fundamental moment within social processes as a relational attribute of it, rather than as something constituted with absolute qualities a priori’.¹⁶ In deze benadering is de architect-stedenbouwkundige weliswaar een ‘producer of space, but never the only one’.¹⁷ Zijn mogelijkheden zijn altijd geconditioneerd en beperkt door andere spelers in de productie van de stedelijke ruimte, zoals ontwikkelaars, bankiers, beleidsmakers en gebruikers, maar dus ook door het soort en de hoeveelheid aannemers, materiaalproducenten en beschikbare arbeid.

De verschijningsvorm van de stad is geen a priori ontworpen typologische respons in een abstract spel van vraag en aanbod in het gebouwenbestand. Het soort stad dat al dan niet gebouwd geraakt, is in grote mate afhankelijk van het gehele ‘beschikbare proces van bouwarbeid’,¹⁸ dat de vraag tot op zekere hoogte bijstuurt. De totstandkoming van de stad is afhankelijk van grondstoffen (bouwmaterialen), productiemiddelen (materieel, technieken) en de totale hoeveelheid (al dan niet specifiek geschoolde) arbeid (die de stad zelf in zekere zin opleidt en huisvest). Klassiek onderzoekt constructiegeschiedenis de relatie tussen zulke ‘bouwaspecten’ en de eigenheden en typologische evoluties van individuele gebouwen, of de impact van de acties van één specifieke actor. Maar wat is de impact voorbij de plot van het individuele gebouw of de geïsoleerde actor? Hoe verandert de stad, haar morfologie, gebruik en betekenis door evoluties in de beschikbaarheid van bouwpraktijken? En omgekeerd, welke specifiek stedelijke kwesties liggen aan de grondslag van de ontwikkeling van nieuwe bouwtechnieken? In haar boek *Remaking Cities* beschreef Alison Ravetz bijvoorbeeld hoe geïndustrialiseerde bouwtechnieken (inclusief de maatschappelijke krachten die deze technologie tot stand brachten) de gebouwde omgeving van vele Britse steden totaal herstructureerden na de Tweede Wereldoorlog.¹⁹

Het ‘verstedelijken’ van constructiegeschiedenis brengt ons bij de evidente vraag hoe verschillende actoren uit de bouwsector zich verhouden tot stedelijke administraties en gemeentelijke politiek. Hoe organiseerde de bouwsector zich ten aanzien van bepaalde stedelijke kwesties? Of omgekeerd: hoe werd de positionering van stedelijke kwesties gestuurd door technologische mogelijkheden of beperkingen in de bouwsector? Welke weerslag hadden de interacties met publieke administraties op de geplogenheden in het bouwen? Kortom, tot welk soort ‘stedelijke bouwculturen’ leidde de interactie tussen publieke sector en bouwsector?²⁰

15 Neil Brenner en Christian Schmid, ‘Towards a new epistemology of the urban?’, *City* 19 (2015) 151–82.

16 Harvey, ‘Cities or Urbanization?’.

17 Henri Lefebvre, ‘L’espace spécifique de l’architecture’, *L’architecture et sciences sociales: séminaire annuel, 22-26 Juin* (1972) 60–69; Lukasz Stanek, *Henri Lefebvre on Space: architecture, urban research, and the production of theory* (Minneapolis 2011).

18 Voor een gelijkaardig argument, zie: Clarke, *Building Capitalism*.

19 Ravetz, *Remaking Cities*.

20 Nicholas Bullock, *Building the Post-War World: Modern Architecture and Reconstruction in Britain* (London 2002).

De stad als proces van gedifferentieerde accumulatie

Verstedelijking is nooit alleen maar een proces van accumulatie maar ook altijd van differentiatie. Het is een proces waarin niet enkel de regelmaat van voor-gestructureerde ruimtelijke patronen eindeloos wordt vermenigvuldigd en bijgehouden, maar ook een proces waarin noodzakelijkerwijs verschil ontstaat. Simpelweg omdat de eerste plek waar gebouwd werd het aantrekkelijk maakt om ernaast te bouwen, omdat wegen verhard worden waar ze veel worden gebruikt, omdat het bouwen nooit één en hetzelfde doel of doelpubliek dient, omdat de toegang tot de meest begerlijke plekken structureel ongelijk is, enzovoort. Geleidelijk werden zo hoogst specifieke ruimtelijke milieus en functionele clusters gevormd die in symbiose stedelijkheid aanmaken. In die zin moet de stad niet zozeer begrepen worden als één enkel en ondeelbaar sociaal-stedelijk metabolisme, maar eerder als een *'assemblage d'agencements'* – als een assemblage van verschillende sociale praktijken in steeds wisselende verbanden tussen publieke overheid, vrije markt en civiele maatschappij.²¹ Net zoals het moderniseringsproces langsheen *multiple modernisms* tot moderniteit leidt, zo puurt een assemblage van *multiple urbanisms* een gelaagde conditie van stedelijkheid uit het verstedelijkingsproces.²²

Kunnen we, met betrekking tot constructiegeschiedenis, de stad in dat opzicht ook begrijpen als een 'assemblage van bouwpraktijken' die mee vormgaven aan de materiële differentiatie van het verstedelijkingsproces? Het boek *Building Capitalism* van Linda Clarke uit 1992 biedt een aantal aanknopingspunten. Clarke beschouwt gebouwen niet zozeer als fysieke objecten op zichzelf, maar veeleer als abstracte dragers (of als de expressie) van de concrete sociale relaties van hun eigen feitelijke productie. Volgens Clarke is de differentiatie in de gebouwde omgeving dus ook een weerspiegeling van veranderingen in (de sociale relaties van) het stedelijk productieproces. Zo maakt Clarke bijvoorbeeld het onderscheid tussen *artisan production* en *contracting* en benadrukt ze dat deze 'meervoudige' vormen van aannemerij niet enkel historisch-specifiek verklaard moeten worden maar ook beantwoorden aan structureel andere vormen van kapitaalsaccumulatie in de bouwsector, zich op verschillende manieren relateren aan kadastrale eigendomsstructuren en de acquisitie van grond, enzovoort.²³

Kunnen we vanuit een framing van de stad als fundamenteel gedifferentieerd milieu ook tot een gedifferentieerde conceptualisatie van bouwpraktijken komen? Wat wordt gebouwd, op welke gronden, met welk kapitaal, met welke materialen, door welk soort aannemerij, voor welk doelpubliek en tot welke gedifferentieerde stedelijke milieus geeft dit aanleiding? Welke constructiepraktijken worden in dat selectieproces dominant, welke raken gemarginaliseerd – en op basis van welke argumenten gebeurt dat? Kortom, van welke *construction practices* zijn welke *urbanisms* de expressie en op welke specifieke wijze werden ze maatschappelijk geconstrueerd?

21 Lars Lerup pleit voor een verschuiving van metabolisme naar assemblage om de hedendaagse *continuous city* te begrijpen. Lerup verwijst naar Gilles Deleuzes definitie van het begrip: 'An assemblage is a multiplicity which is made up of many heterogeneous terms and which establishes liaisons, relations between them, across ages, sexes and reigns – different natures. Thus, the assemblage's only unity is that of co-functioning: it is a symbiosis, a *sympathy*.' Lars Lerup, *The Continuous City, Fourteen Essays of Architecture and Urbanization* (Zurich 2017) 39–43. In de Belgische context portretteert het werk van Géry Leloutre stedelijkheid als een assemblage van *agencies*. Zie: Géry Leloutre, *La transformation moderne de Bruxelles. Processus d'agencement de l'espace urbain bruxellois entre 1949 et 1979*, onuitgegeven proefschrift (Université Libre de Bruxelles 2020).

22 Michiel Dehaene, 'Stedenbouw als verstedelijkingskunde', in: Anne Schram e.a. (red.), *Stadsperspectieven: Europese tradities in de stedenbouw* (Nijmegen 2015) 296–312, 306. Zie ook: Marshall Bellmann, *All that is solid melts into air: the experience of modernity* (New York 1988).

23 Linda Clarke, 'Contradictions between artisan and wage labour production', in: Eike-Christian Heine en Christophe Rauhut (red.), *Producing non-simultaneity. Construction Sites as Places of Progressiveness and Continuity* (New York: 2018) 161–184.

De stad als materieel productieproces en 'processed nature'

Vanuit historisch-materialistisch perspectief kunnen stad en verstedelijking worden opgevat als het resultaat van een zuiver productieproces waarbij (meer)waarde gecreëerd wordt door grondstoffen middels arbeid om te zetten in consumptieartikelen.²⁴ Verstedelijking is een proces waarbij natuurlijke grondstoffen omgezet worden in sociale activa door middel van de praktijk van het bouwen in brede zin – van ontginning over verwerking en transport tot plaatsing van materiaal. Zulke lezing nuanceert het begrip van de stad als louter 'socio-cultureel' object dat zich laat losmaken van haar 'natuurlijke' of 'rurale' hinterland, een inzicht dat de afgelopen decennia op verschillende manieren opgang maakte in het verstedelijkingsdenken.²⁵ Technologie, zo stelde Latour, heeft de mens nooit in staat gesteld om zich volledig te onthechten van de natuur – en werkelijk 'modern' te zijn.²⁶

In zijn onderzoek naar de 'verstedelijking van natuur' in New York City toont Matthew Gandy hoe ruwe natuurlijke grondstoffen omgevormd werden tot een nieuwe vorm van 'grootstedelijke natuur' die fundamenteel verschillend was van eerdere percepties van natuur.²⁷ David B. Williams en recenter Jane Hutton gingen met concepten als *urban geology* en *reciprocal landscapes* verder op dit ingeslagen pad en vestigden daarbij de aandacht op de steeds groeiende territoriale breuk tussen extractie en gebruik van tot bouwmaterialen verwerkte grondstoffen.²⁸ Zulke landschappen van materiële extractie kunnen op basis van de verstedelijkingsliteratuur begrepen worden als *operational landscapes*, een concept dat adresseert hoezeer de grote stedelijke agglomeraties voor hun totstandkoming en dagelijks functioneren afhankelijk zijn van radicaal 'ontgrensde' hinterlanden.²⁹

Veel meer dan het individuele gebouw laat de schaal van de stad toe om de connectie te onderzoeken tussen materiaalstromen en stedelijke constructiepraktijken. In de stad als collectief bouwwerk denken aannemers, materiaalproducenten of zelfs grote ontwikkelaars en stedelijke overheden immers sterk in termen van *economies of scale*. Dat laat zich voelen in de materiële realiteit van de stad, waar – in belangrijke mate en in schijnbaar los verband – gelijkaardige materialen en bouwcomponenten terug te vinden zijn. Kunnen een aantal grote materiaalstromen gekoppeld worden aan een aantal specifieke bouwpraktijken of dominante aannemers- of ontwikkelaarspraktijken die het uitzicht van hele wijken bepalen? En hoe werden de landschappen van materiële extractie zelf onderwerp van verstedelijking? De stedelijke reflex stimuleert in dat opzicht een kruising van constructiegeschiedenis met aspecten van milieugeschiedenis (Environmental History) en biedt handvaten om te reflecteren over de politieke ecologie van het bouwen.³⁰

De stad als proces van (collectieve) consumptie en cyclische (her)toe-eigening

De stad is niet enkel een proces van particuliere productie en private accumulatie, maar organiseert noodzakelijkerwijs ook de collectieve consumptiebehoeftes van de stedelijke samen-

24 Voor een zeer gelijkaardige interpretatie, zie: Clarke, *Building Capitalism*.

25 Zie, bijvoorbeeld: William Cronon, *Nature's Metropolis Chicago and the Great West* (New York 1991); Nik Heynen, Maria Kaika en Erik Swyngedouw, *In the Nature of Cities: urban political ecology and the politics of urban metabolism* (London 2006).

26 Bruno Latour en Catherine Porter, *We Have Never Been Modern* (New York 1993).

27 Matthew Gandy, *Concrete and Clay: Reworking Nature In New York City* (Cambridge 2003).

28 David Williams, *Stories in Stone: Travels through Urban Geology* (London 2009); Jane Hutton, *Reciprocal Landscapes: Stories In Material Movement* (Milton Park 2019).

29 Neil Brenner en Nikos Katsikis, 'Operational landscapes: hinterlands of the capitalocene', *Architectural Design* 90 (2020) 22–31.

30 Kiel Moe, *Unless: The Seagram Building Construction Ecology* (New York 2020).

leving.³¹ In termen van constructiegeschiedenis uit zich dit bijvoorbeeld in het bouwen van allerhande publiek patrimonium dat voorziet in al die collectieve gebruikswaarden van de stedeling die niet als vanzelfsprekend afgedekt worden door particuliere initiatieven. De structurele impact van publieke bouwpraktijken op de (her)organisatie van de bouwsector werd bijvoorbeeld uitvoerig besproken door Inge Bertels in de context van negentiende-eeuws Antwerpen.³² Collectieve consumptie gaat niet enkel over het optrekken van publieke gebouwen, maar ook over het inbouwen van publieke infrastructuren zoals wegenis, openbaar vervoer en allerhande nutssystemen. Zij vormen het fundament zonder het welke de bovenbouw van de stad ondenkbaar wordt. Niet alleen de specificiteit van het constructieproces van al deze collectieve infrastructuren zelf verdient de nodige aandacht (als ondeelbaar goed vallen ze bijvoorbeeld buiten de dominante marktlogica's in de klassieke bouwsector). Ook de manier waarop ze de geplogenheden in het particuliere bouwen steeds opnieuw conditioneren geeft aanleiding tot verder onderzoek.³³

Tot slot, en misschien meer intrigerend, moet de stad evenzeer begrepen worden als een proces van particuliere consumptie: een proces van cyclische (her)toe-eigening dat pas start na 'oplevering' van de gebouwde omgeving.³⁴ De materiële realiteit van de stad wordt zelf een 'aangrijpingspunt voor een maatschappelijk project met revolutionair potentieel: een project dat begint bij de selectieve en sociale her-toe-eigening van de verdingelijkte wereld.'³⁵ De stad is 'permanent onaangepast' en ondergaat voortdurend kleine materiële adaptaties die het stedelijk patrimonium in de mate van het mogelijke *in tune* houden met steeds wijzigende noden en aspiraties.³⁶ Adaptaties die niet zozeer raken aan de essentiële structurele of typologische kenmerken van een gebouw maar toch een fundamenteel ander gebruik toelaten, dragen in die zin bij aan een kritiek van het naïeve functionalisme.³⁷ Deze praktijken van veranderlijk gebruik komen niet per definitie alleen van onderuit, maar beantwoorden even goed aan grote maatschappelijke transitities. De toenemende druk op het stadsweefsel door demografische groei geeft bijvoorbeeld aanleiding tot de systematische opdeling van het bestaande woningbestand. Zulke constructiepraktijken, zonder dewelke de stad ondenkbaar is, bevinden zich eerder in de sfeer van 'kleine aannemerij', 'bricolage' en 'zelfbouw' – in het beste geval vergezeld van een vleugje 'sociale poëtica'³⁸ – eerder dan in die van de 'technologie' en de 'algemene aanneming'. Naast het bestuderen van dat kleine verbouwen zelf, stelt zich ook de vraag of en hoe verschillende oorspronkelijke constructiepraktijken tegelijk ook aan de basis liggen van verschillende culturen van (her)toe-eigening.³⁹

31 Jean Rémy, *La ville: phénomène économique* (Brussel 1966); Manuel Castells, *La question urbaine* (Paris 1972); Peter Saunders, *Social Theory and the Urban Question* (London 1986).

32 Bertels, *Building the City*.

33 Matthijs Degraeve bestudeert in zijn post-doctoraal onderzoek aan de VUB bijvoorbeeld hoe de *Great Sanitary Awakening* de hele sub-sector van 'loodgieters' deed kantelen naar 'sanitaire installateurs' belast met het opmaken van technische plannen ter goedkeuring door de gemeenten in de Brusselse context.

34 Henri Lefebvre, *La production de l'espace* (Paris 1974).

35 Dehaene, 'Stedenbouw als verstedelijkingskunde', 299.

36 Philippe Boudon en Henri Lefebvre, *Pessac de Le Corbusier*, (Paris 1969); Tom Avermaete e.a. (red.), *Casablanca Chandigarh: a report on modernization* (Montréal 2014).

37 Aldo Rossi, *L'architettura della città* (Venetië 1966); Stewart Brand, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built* (New York 1995).

38 Michiel Dehaene, Marleen Goethals en Els Vervloesem (red.), *OASE#96 Social Poetics: the architecture of use and appropriation* (Rotterdam 2016).

39 Linda Clarke wijst op een sterk verband tussen productie en toe-eigening van constructies. Zie: Clarke, *Building Capitalism*.

Snapshots uit het empirische materiaal: zoeken naar bronnen, actoren en methoden als opzet voor verder onderzoek

De voorgaande paragraaf schetste de conceptuele lijnen waarlangs een constructieve dialoog tussen constructiegeschiedenis en stedenbouwgeschiedenis opgezet kan worden en welke onderzoeksvragen daarbij de kop op steken. In wat volgt wordt kort afgetast welke concrete heuristische sporen – in termen van bronnen, actoren en methoden – zich in de overlap tussen beide velden aandienen en die toelaten om antwoorden te (beginnen) formuleren op (een aantal van) de hierboven gestelde vragen. Binnen het project *Constructiegeschiedenis herbekeken* moet dit soort sporenonderzoek leiden tot een selectie van (gezamenlijke) representatieve cases in België en haar voormalige kolonie die toelaten om aan de hand van kritisch historisch casuonderzoek te bevragen in welke verbanden de bestudeerde historische velden (constructie, stedenbouw, recht, kolonisatie) mee vormgaven aan een specifieke bouwcultuur in België. In dit korte overzicht wordt op basis van huidige expertise voorlopig gewerkt met empirisch materiaal in de context van Antwerpen doorheen de twintigste eeuw.

De bouwaanvraag: bron op het raakvlak tussen bouwtechnologie en verstedelijking

Doorgaans wordt verondersteld dat Belgische gemeenten bouwvergunningen afleveren op basis van regels rond bouwhoogtes, rooilijnen en esthetische aspecten – zonder al te veel aandacht te besteden aan technische aspecten van het bouwen.⁴⁰ Een voorlopige steekproef naar Antwerpse bouwaanvragen doorheen de twintigste eeuw suggereert echter een andere realiteit. Ze bevatten allerhande technische randvoorwaarden waaraan het dossier moest voldoen.⁴¹ Het bouwaanvraagdossier lijkt daarmee een onvermoede bron te zijn voor de verbreding en verdieping van constructiehistorische praktijkkennis. Een korte beschouwing omtrent het gebruik en de evolutie van betontechnologie (gewapend/voorgespannen/geprefabriceerd) in de bouwsector illustreert deze hypothese.

In de Belgische context leenden doorgaans goed gedocumenteerde ‘publieke’ experimenten inzake woning- en kerkenbouw zich voor het bestuderen van de intrede van gewapend beton.⁴² De eerste richtlijnen omtrent de correcte toepassing van gewapend beton dateren uit 1923. Deze werden opgesteld door een bijzondere commissie onder leiding van betonexpert Gustave Magnel en waren uitsluitend gericht op het reguleren van het ‘publieke bouwen.’ Ze waren dus niet wettelijk verplicht voor het ‘private bouwen.’⁴³ Toch was ook de opkomst van het particuliere appartementsgebouw één van de proeftuinen voor het gebruik van gewapend beton in België,⁴⁴ zeker nadat de wet van 8 juli 1924 het legistische kader schepte voor mede-eigendom van gebouwen.⁴⁵ De bouwaanvragen van twee appartementsgebouwen aan het uit-

40 Stephanie Van de Voorde, *Bouwen in beton in België (1890-1975). Samenspel van kennis, experiment en innovatie*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2008).

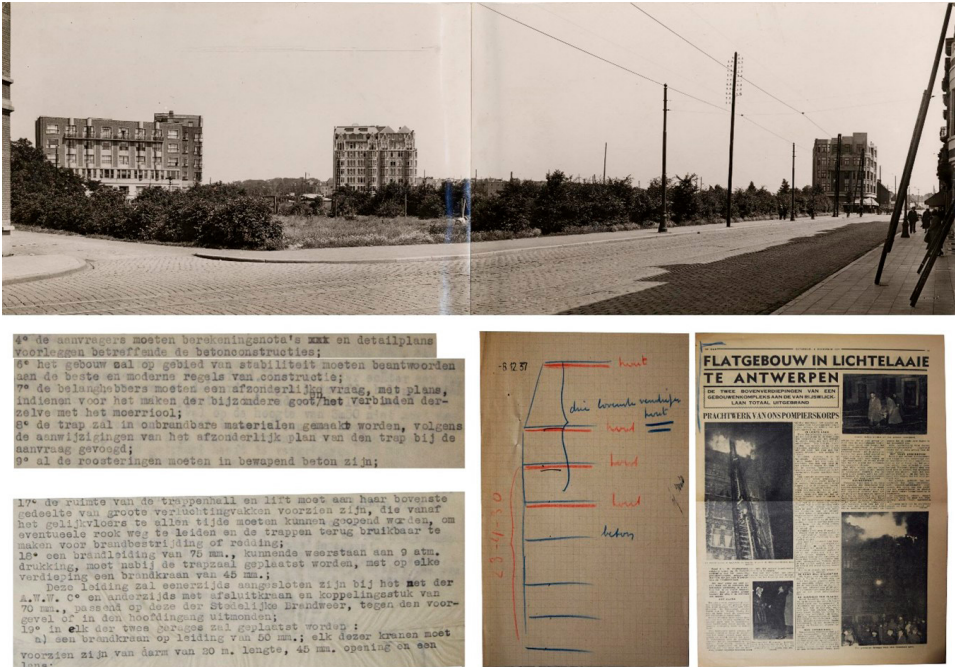
41 Stadsarchief Antwerpen (FelixArchief; hierna: Stadsarchief), Bouwaanvraagdossiers, dossier 1929#32765, voorwaarden der toelating, 1929.

42 Van de Voorde, *Bouwen in beton*.

43 De aannemersorganisatie Union Belge des Entrepreneurs des Travaux Publics was vragende partij voor het opstellen van zulke richtlijnen. Zie: Stephanie Van de Voorde, Sabine Kuban en David Yeomans, ‘Early regulations and guidelines on reinforced concrete in Europe (1900-1950). Towards an international comparison’, in: James Campbell e.a. (red.), *Building Histories. The Proceedings of the Fourth Conference of the Construction History Society* (Cambridge 2017) 345-356.

44 Voor de Brusselse context, zie: Maurice Culot, e.a. (red.), *Blaton: une dynastie de constructeurs* (Brussel 2018).

45 Opmerkelijk was dat de grote bouwmaatschappij Société Belge Immobilière (SBI) – waarvan de Raad van Beheer onder andere werd voorgezeten door minister van Staat Michel Levie en eregouverneur van de provincie Luik Henry Baron Delvaux de Fenffe – mee aan de basis lag van de wet. De snelheid waarmee de maatschappij uit de startblokken schoot, suggereert een haast naadloze coördinatie tussen wetenschappelijke kennis, (geschoolde) arbeid en aannemerij, materiaalproductie, financiering, ste-

Afbeelding 1. Bouwaanvraagdossier van appartementsgebouwen, eind jaren 1920. Een deel van de roosteringen werden in hout uitgevoerd in plaats van het gevraagde 'bewapend' beton. Een zware brand 8 jaar na oplevering ontlokte een discussie over aansprakelijkheid die integraal in het dossier terug te vinden is (Stadsarchief Antwerpen)

einde de Jan Van Rijswijcklaan in Antwerpen tonen dat het 'indienen van berekeningsnota's en detailplannen betreffende betonconstructies (...) die op gebied van stabiliteit moeten voldoen aan de beste en moderne regels van constructie'⁴⁶ wel degelijk als dwingende voorwaarden opgelegd werden (zie afbeelding 1). Het was de verantwoordelijkheid van ingenieur Roelandts, toenmalig hoofdingenieur van de stad Antwerpen, om alle bouwvoorvragen op te volgen met betrekking tot bouwtechnische aspecten. Daarmee zat hij in een bijzonder strategische positie die hem toeliet om kennis uit publieke bouwvoorvragen te verknopen met een erg ruime ervaring in private bouwinitiatieven. Het werpt vragen op omtrent de rol van figuren als Roelandts als 'bouwers' – ook al waren ze maar in tweede orde betrokken in het bouwproces. Kregen latere revisies van de oorspronkelijke richtlijnen voor publieke opdrachten naast de *expert knowledge* van figuren als Gustave Magnel ook mee vorm door de grote hoeveelheid *practical* en *situated knowledge* van stadsingenieurs als Roelandts?⁴⁷

Een gelijkaardig narratief laat zich ontwikkelen met betrekking tot de introductie van het gebruik van geprefabriceerd en voorgespannen beton na de Tweede Wereldoorlog. Recent onderzoek toont aan dat prefabricatie en systematisering in het bouwen aanvankelijk erg ge-

delijk beleid, enzovoort. Zie: Jo Braeken, 'Appartementsgebouw van de Société Belge Immobilière', *Inventaris Onroerend Erfgoed* 2023, 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/5543> (3 februari 2023).

46 Stadsarchief, Bouwaanvraagdossiers, dossier 1929#32765, Voorwaarden der toelating, 1929.

47 Een pertinente vraag, gezien de eerder vernoemde commissie ook een aantal vertegenwoordigers uit de publieke sector onder haar leden had. Zie: Van de Voorde, 'Early regulations and guidelines'.

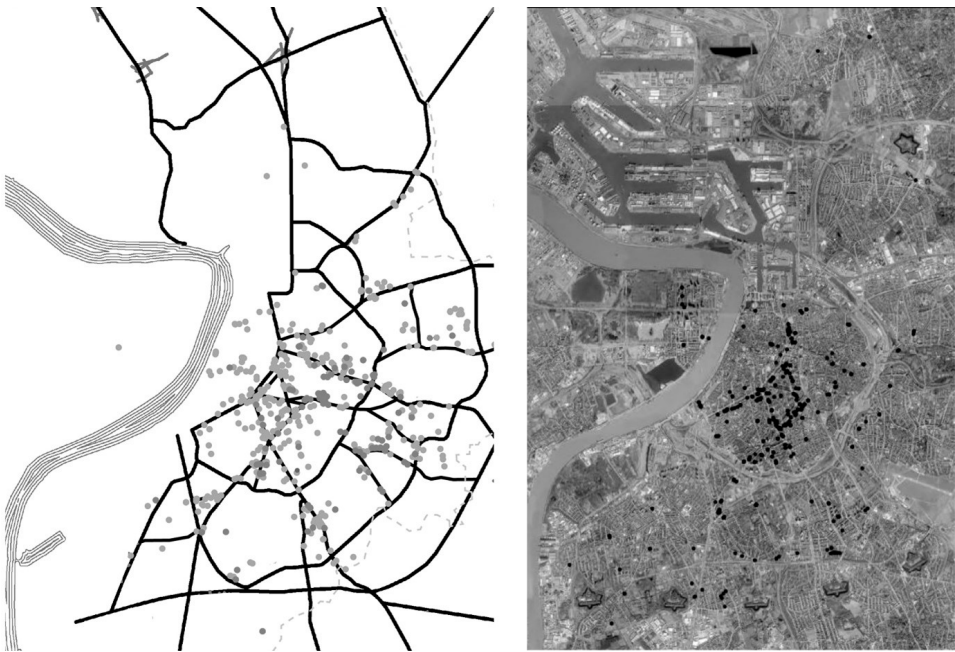
Afbeelding 2. Overzicht van de inhoud van naoorlogse bouwdoSSIERS. Inplantingsplannen, foto's van de originele context, foto's van de constructie, de essentie van het constructiefplan, berekeningen en wapeningsplannen van alle constructieve elementen en veelzeggende correspondentie (Stadsarchief Antwerpen)

stimuleerd werden in publieke woningbouwprojecten die het stadsbestuur opzette in haar eigen stadsrand met het oog op snelle, (kosten)efficiënte en sterk gerationaliseerde sociale woningbouw.⁴⁸ Toch zou geprefabriceerd en voorgespannen beton zich in de woningbouw vooral manifesteren in de (minder goed gedocumenteerde) activiteiten van private ontwikkelaar-bouwers. Opnieuw tonen bouwaanvragen hoe nieuwe betontechnologie werd toegepast in vrijstaande woontorens die als legoconstructies in de stadsrand oprezen. Maar ook de explosie van het rijappartement dat – liftend op de wet op krotopruijing van 1953 – oude burgerwoningen verving in de binnenstad, teerde op nieuwe bouwtechnieken.⁴⁹ Dit proces van herontwikkeling, dat doorgaans veel minder lucratief was dan het aansnijden van braakliggend terrein,⁵⁰ was sterk afhankelijk van de efficiëntie van prefabricatie en systematisering. De bouwaanvraag, inclusief het inplantingsplan, laat toe om na te gaan hoe prefabricatie rijmde met de doorgaans onregelmatige percelering van de historische stad (zie afbeelding 2). En

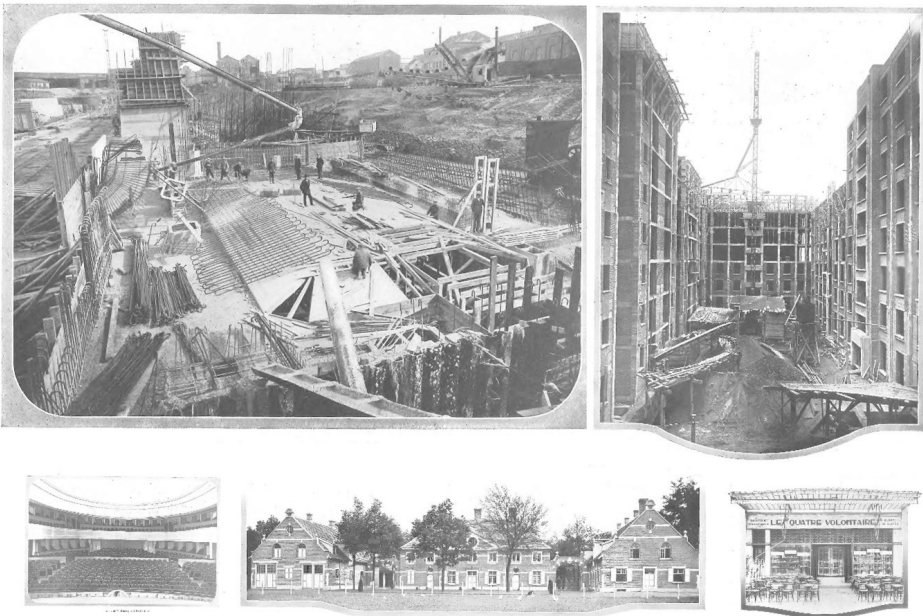
48 Jelle Angillis, 'Antwerpse bouwerven belicht: de naoorlogse bouwverf als een veelzijdige afspiegeling van de evoluerende bouwpraktijk', *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 39–54.

49 Een bouwbedrijf als S.A. Entreprises Amelinckx ontwikkelde net op die plekken haar grootste activiteit. Zie: Tom Broes en Michiel Dehaene, 'Real Estate Pioneers on the Metropolitan Frontier: the Works of Jean-Florian Collin and François Amelinckx in Antwerp', *Cities, Communities and Territories* 33 (2017) 89–112.

50 Richard Harris, 'How land markets make and change suburbs', in: Roger Keil (red.) *Suburban Constellations. Governance, Land and Infrastructure in the 21st Century* (Berlin 2013) 33–39.

Afbeelding 3. Links alle bouw aanvragen voor appartementen tussen 1907 en 1939. Rechts alle aanvragen van de S.A. Entreprises Amelinckx in de twintigste eeuw. Verwerking door de auteurs van bouw aanvraagrecords (Stadsarchief Antwerpen)

Afbeelding 4. Een greep uit de erg verscheiden bouwactiviteiten van firma Van Riel & Van den Bergh tussen 1904 en 1930 (Entreprises générales de constructions Van Riel & Van den Bergh, Entreprises générales de construction, Van Riel & Van den Bergh, Société Anonyme, Rue Lamorinière 159, Anvers [Antwerpen 1930])

beantwoordden al die bouwdoossiers aan één of ander stedelijk 'project' – of verscheen de stad hier vooral als een los-vaste accumulatie van individueel initiatief? De bouwaanvraag, als het administratief geheugen van verstedelijking als incrementele bouwpraktijk, lijkt alleszins een veelbelovende bron voor onderzoek op het raakvlak tussen constructiegeschiedenis en verstedelijking (als het *gross national product*⁵¹ van particulier bouwen).⁵²

Een meer kwantitatieve verwerking van bouwaanvraagdossiers opent intrigerende pistes voor verder onderzoek. De opkomst en consolidatie van gewapend beton wordt algemeen gezien als een vroege manifestatie van de verschuiving van 'ambacht' (*craft*) naar 'industrie' (*industry*) in de bouwsector.⁵³ De grafische verwerking van alle bouwaanvraagdossiers voor appartementen toont hoezeer deze 'industrie' zich, in het werk van grotere Antwerpse aannemersbedrijven,⁵⁴ voornamelijk manifesteerde op ruime kavels langs brede stadslanen (zie afbeelding 3). Tussen deze grote lanen in bleven doorgaans kleinere en lokale familiebedrijfjes actief die hun 'ambacht' haast exclusief richtten op de bouw van kleinere arbeiderswoningen en cottages in tuinvijkverband. Het lijkt er op dat in Antwerpen een aannemerij op twee snelheden ontstond, een evolutie die zich tevens liet aflezen in de ruimtelijke differentiatie van de stad. Ook na de Tweede Wereldoorlog blijft een gelijkaardige lezing opgaan (zie afbeelding 3). De kwantitatieve verwerking van bouwaanvragen lijkt daarmee een verband tussen de bouwtechnologie en de fysionomie van verstedelijking bloot te leggen – een intuïtie die verder onderzoek verdient.

Het gespecialiseerde bouwbedrijf: actoren in de stad als assemblage van bouwpraktijken

Het ontstaan van grote bouwbedrijven in Antwerpen, zoals Van Riel & Van Den Bergh (1904) en de NV Vooruitzicht (1905), was een logische respons op de gigantische bouw golf in het zog van de bekendmaking van de afbraak van de Brialmontomwalling rondom de stad, waarin 22 gemeenten samen zouden 'verstedelijken tot één grote agglomeratie van meer dan 1 miljoen inwoners'.⁵⁵ Beide bedrijven bouwden mee aan de kleinste én de grootste bouwopgaves die de verstedelijking van de Antwerpse agglomeratie met zich meebracht, in termen van huisvesting, publieke gebouwen, sportinfrastructuur, industriële gebouwen tot zelfs harde stedelijke infrastructuur (zie afbeelding 4). Het heeft er evenwel alle schijn van dat deze toestand van 'allesbouwerij' door één en dezelfde bouwmaatschappij niet lang standhield. Het begin van de twintigste eeuw was een periode waarin wetenschap en technologie snel evolueerden, in het dagelijks leven doordrongen en zodoende de samenleving herstructureerden.⁵⁶ Die verwetenschappelijking ging doorgaans gepaard met een sterke mate van specialisatie en juridisering. De verantwoordelijkheden van architecten en aannemers werden bijvoorbeeld wettelijk vastgelegd en duidelijk van mekaar onderscheiden.⁵⁷ Een gelijkaardige specialisatie deed zich ook in de bouwsector zelf voor. In de Belgische context toont eerder onderzoek aan hoe de (her)aanleg van wegenis behartigd werd door een gemeenschap van *road engineers*, terwijl rioleringsaanleg

51 John Summerson, 'What is the History of Construction?', 2.

52 Voor het potentieel van de bouwaanvraag in architectuurhistorisch onderzoek, zie bijvoorbeeld: Ricardo Costa Agarez, *Algarve Building: Modernism, Regionalism and Architecture In the South of Portugal, 1925-1965* (Burlington 2016); Jens Van De Male, *Architectures of Bureaucracy: An Architectural and Political History of Ministerial Offices in Belgium, 1915-1940*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2019).

53 Van de Voorde, Kuban en Yeomans, 'Early regulations and guidelines'.

54 Bijvoorbeeld Van Riel & Van Den Bergh, Vooruitzicht n.v., Amelinckx n.v., enzovoort.

55 Broes, *Urbanisons! Urbanising the Antwerp agglomeration, 1907-1939*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2021), 160, 375.

56 Paul Rabinow, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment* (Cambridge 1989); Colin Chant (red.), *Science, Technology and Everyday life: 1870-1950* (London 1989).

57 Dobbels, *Building a profession*.

en watervoorziening een zaak werden van *sanitary engineers*.⁵⁸ Beide specialismen brachten almaar specifiekere constructierichtlijnen met zich mee, wat zich vertaalde in een groeiend aantal bouwbedrijven gespecialiseerd in wegen- of rioleringsbouw. Een bouwbedrijf als Amelinckx n.v. legde zich vanaf de jaren twintig dan weer meteen exclusief toe op het bouwen van appartementen, een specialisatie die zich na de Tweede Wereldoorlog totaal zou doorzetten.⁵⁹

Bij het aanschouwen van een aantal typische naoorlogse milieus in de Antwerpse stadsrand valt op hoezeer ze gelezen kunnen worden als een assemblage van verschillende bouwpraktijken. Als zoekstrategie werd vertrokken vanuit het thema sport, dat een typisch programma vormt in de uitbouw van naoorlogse steden.⁶⁰ In het Antwerpse werden tussen 1956 en 1976 niet minder dan tien nieuwe sporthallen gebouwd, allen het werk van Kunstwerkstede Gebroeders De Coene uit Kortrijk.⁶¹ De gelijmd-gelamelde balken en spanten die het bedrijf aanvankelijk ontwikkelde voor industriële hallenbouw bleken ook ideaal om efficiënt onderdak te bieden aan het explosief groeiend aantal sportclubs in de Belgische welvaartsstaat vanaf de jaren zestig.⁶² Een nieuwe toepassing van bestaande technologie bood onderdak aan een nieuwe ontspanningscultuur voor een verstedelijkende samenleving. Rond deze sportinfrastructuur bouwden gekende spelers zoals Etrimo s.a., Amelinckx n.v., Broens n.v. of Van Kerckhove & Gilson n.v. stevast hun typische appartementencomplexen (vaak inclusief plint met stedelijke voorzieningen). Bovendien zijn het plekken waar lustig collectieve welvaartsinfrastructuur, zoals culturele centra,⁶³ hypermarkets,⁶⁴ openbaar vervoer of zelfs nutsystemen als stadsverwarming werden ingebouwd. Stedenbouw laat zich op deze plekken bijna letterlijk lezen als het maken van een assemblage van routineuze aannemerspraktijken (zie afbeelding 5).

Een opeenvolging van bijzondere plannen van aanleg voor de omgeving van de Fruithoflaan in Berchem suggereert dat de stad in die periode meer 'gebouwd' werd dan 'gepland' (zie afbeelding 6). 'Bouwen, Bouwen, Bouwen', had Lode Craeybeckx bij zijn aanstelling tot burgemeester dan ook veelzeggend geantwoord op de vraag wat de focus van zijn stadsbeleid zou worden.⁶⁵ Het Antwerpse tijdschrift *Bouwen en Wonen, maandblad voor nieuwe vormgeving (1954-1962)* wijst op het ontstaan van nauwe banden tussen de stad en het kruim van de Belgische bouwbedrijven.⁶⁶ In welke mate zijn de bedrijfslogica's van zulke dominante spelers af

58 David Peleman, *Les Hommes de la Route: Engineering the Urban Society of the Modern Road in Belgium, 1899-1962*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Gent 2013); Viviane Claude, 'Sanitary engineering as a path to town planning: The singular role of the 'Association générale des hygiénistes et techniciens municipaux' in France and the French-speaking countries, 1900-1920', *Planning Perspectives* 4 (1989) 153-66; Broes, *Urbanisons!*

59 Broes en Dehaene, 'Real Estate Pioneers'.

60 Thierry Mandoul, *Sports, portrait d'une métropole* (Paris 2014); Thierry Terret en Sandra Heck (red.), *Sport and Urban Space in Europe: Facilities, Industries, Identities* (Abingdon 2017).

61 Voor recent onderzoek naar de activiteiten van de firma, zie: Fredie Floré, 'Wood Firm De Coene and the Modern Office', *Architectural Theory Review* 25 (2022) 99-116; Rika Devos en Fredie Floré, 'Modern Wood: De Coene at Expo 58', *Construction History* 24 (2009) 103-20.

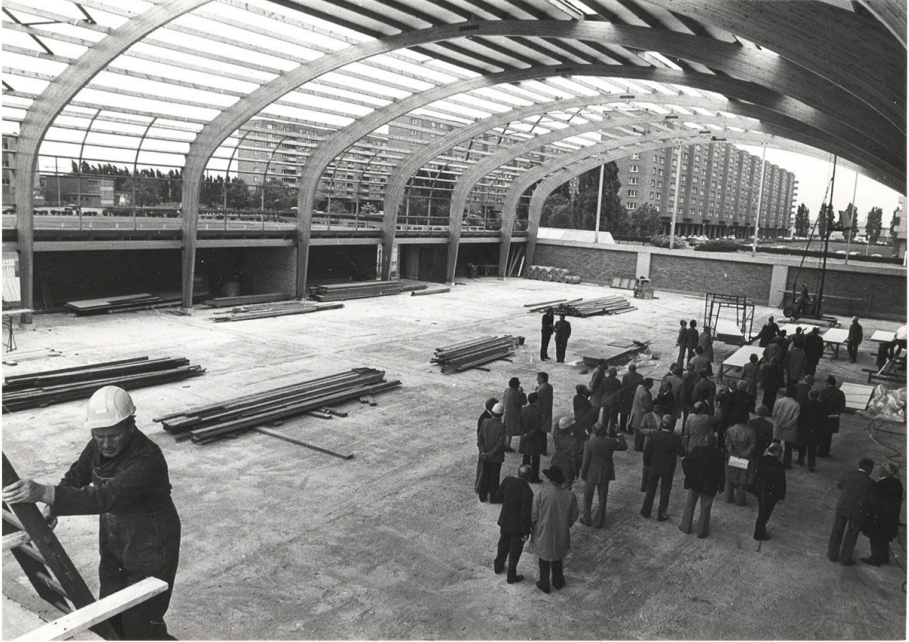
62 De Coene was niet enkel in Antwerpen betrokken bij de bouw van sporthallen, maar zette er in die periode aan de lopende ban doorheen gans Vlaanderen. Zie: Frank Herman, e.a. (red.), *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene. 80 Jaar ambacht en industrie: meubelen, interieurs, architectuur* (Kortrijk 2006).

63 Tom Avermaete en Janina Gosseye (red.), *Shopping Towns Europe: Commercial Collectivity and the Architecture of the Shopping Centre, 1945-1975* (New York 2016); Janina Gosseye, André Loeckx, en Leen Van Molle, *Architectuur voor vrijetijdscultuur: culturele centra, zwembaden en recreatiedomeinen* (Tiel 2010).

64 Jean-Pierre Grimau, 'Un anniversaire oublié: les premiers hypermarchés européens ouvrent à Bruxelles en 1961', *Brussels Studies*, Collection générale 67. <http://journals.openedition.org/brussels/1159> (27 februari 2023).

65 Angillis, 'Antwerpse bouwverven'.

66 Grote bouwbedrijven zoals Alg. Aannemingen Van Coillie, Antwerpsche Bouwwerken Verbeeck n.v., Aannemersfirma Van Laere p.v.b.a., Alg. Aannemingen Van den Bulck n.v. waren allemaal erg actief in Antwerpen en fungeerden tevens als belangrijke initiatiefnemers en/of adverteerders van het magazine.

Afbeelding 5. De stad als nevenschikking van bouwactiviteiten in voorstedelijke milieus zoals Luchtbal (boven), de Craeybeckxlaan in Deurne en de Fruithoflaan in Berchem (midden), de Bredabaan in Schoten en de Bist in Wilrijk (onder). (Stadsarchief Antwerpen, Google Earth)

Afbeelding 6. Openevolkende bpa's van de omgeving Fruihthoflaan uit 1955, 1962 en 1963 v.l.n.r. De aanlegplannen werden systematisch aangepast aan wat gebouwd werd (Stadsarchief Antwerpen)

SLOPERSHAMER IS NIET ENIGE OPLOSSING

« De naam 'Aktiekomitee Oude Stads-kern Antwerpen' slaagt het spoor van het kerkste-zee-landschap... »

« Oude Stads-kern » is niet noodzakelijk tot een zwaar opbouwende manier van bouwen... »

« Het aktekomitee verrijkt zowel zijn met Antwerpen als historische landschap op de voorgrond... »

BULLDOZER
Het aktekomitee verrijkt zowel zijn met Antwerpen als historische landschap op de voorgrond... »

« AKTIKOMITEE OUDE STADSKERN ANTWERPEN »

« Het stadsbestuur krijgt het niet gemakkelijk. Zorgen van de pta-metro, protesterende handelaars, parkuiproblemen, havenuitbreiding... »

« Vijftien verenigingen, zowel kulturele, toeristische- als jeugd-organisaties zijn tot het komitee toegetreden om alles wat oude stadsdelen aan architecturale schoonheid te bieden hebben van de slopershamer te redden. »

« We vroegen aan voorzitter Van Looi en aan architect Cogge doelstellingen en oplossingen van het komitee. Daarna kreeg scheid van openbare werken. Poos, de gelegenheid om de stadsplank inzake monumentenzorg te verdedigen. »

PLATROC
de plaat met 100 toepassingen!

N.V. GYPROC-BENELUX • Wijnegem - Antwerpen • Tel. (03) 34.18.60

GYPROC
« daar is ze! »

«... het kind de verwenning van een platen bespuiting! »

Gyproc, "gipsfabriceerde" plafontering, schakelt het bewerken van het gips uit.

Afbeelding 7. Gyproc als ultiem materiaal voor een zachtere renovatio urbis? Preliminair onderzoek suggereert dat de plaat aanvankelijk weinig gebruikt werd in de grootschalige professionele aannemerij (Zie Magazine [1970] en Bouwen en Wonen [1960])

te lezen in de vele naoorlogse bijzondere plannen van aanleg (bpa) die de stad opmaakte? Een aantal van deze grote aannemers zijn nog steeds actief en beschikken over bedrijfsarchieven die toelaten om publiek-private interacties en processen van specialisatie beter te begrijpen in relatie tot de verstedelijkingsdynamiek waarvan ze onderdeel waren.⁶⁷

Toch moet de stad niet begrepen worden als het gebouwd resultaat van grootschalige aannemerspraktijken alleen. In de binnenstad botste de harde krotopruijing van het stadsbestuur vanaf de jaren zeventig op steeds meer verzet (zie afbeelding 7). Verenigingen zoals het Actiecomité Oude Stads-kern Antwerpen stelden steeds stelliger dat de 'slopershamer niet de enige oplossing' was. Een steeds groter aantal historische burgerwoningen werd van de sloop gered, gerestaureerd of opgedeeld in kleinere wooneenheden. Hier toont zich de sociale her-toe-eigening van de stad, die met zachtere constructiepraktijken, kleine aannemerij en zelfbouw gepaard ging. De opkomst van de Gyproc-plaat, die in de markt gezet werd als een makkelijk hanterbaar materiaal, staat misschien wel symbool voor deze transitie (zie afbeelding 7).⁶⁸ Het in Antwerpen opgerichte Bouwcentrum, maar ook de sterke opkomst van doe-het-zelfzaken en materiaaldepots in en rond de stad zijn potentiële actoren en archiefvormers in het onderzoek naar deze informele bouwpraktijken. Opnieuw tekent zich hier de mogelijkheid af om de stad te lezen als een 'assemblage van praktijken' gebaseerd op erg verschillende sociale relaties van productie, vormen van kapitaalsaccumulatie, toeleveringsketens en gebruik van technologie.

De materiaalstroom: methode voor het portretteren van de stad als verbouwde natuur

In Antwerpen zagen na het ontmantelen van de Brialmontomwalling in 1906 tal van verkavelaars en grondbedrijven het levenslicht.⁶⁹ Eén van de meest iconische spelers uit die periode was ongetwijfeld het bedrijf Extensions et Entreprises Anversoises, later omgedoopt tot het vandaag nog actieve Extensa n.v., dat in 1910 opgericht werd door een aantal families uit de Antwerpse grondadel.⁷⁰ Het zou echter niet bij verkavelen alleen blijven. De zaakvoerders van het bedrijf waren goed genetwerkt in de financiële wereld en hadden met name nauwe connecties met de bank Le Crédit Anversois. Deze laatste werkte tijdens de Eerste Wereldoorlog aan een uitgebreid rapport voor de Belgische regering met aanbevelingen in welke sectoren geïnvesteerd moest worden om een snelle economische relance te verzekeren. Eén van die industrieën was de baksteenindustrie rond Niel, Rupel en Boom.⁷¹ In 1923 richtten de bestuurders van Extensa met de Briquetterie Kapittel-Niel hun eigen baksteenbedrijf op om hun verkavelingen van 'grondstof' te voorzien.⁷²

Na de Tweede Wereldoorlog zette Extensa een volgende stap, door één van haar voornaamste dochterbedrijven Examim te versmelten met de Briquetterie Kapittel-Niel tot het bedrijf Kapittel n.v., dat uitgroeide tot een autonome verstedelijkingsmachine die gronden aankocht, stedenbouwkundige ontwerpen opmaakte, wegenis aanlegde (inclusief water-, gas-, elektrici-

67 Onder deze bedrijven bijvoorbeeld Vooruitzicht n.v., Van Kerckhove & Gilson, Van Laere etc.

68 Voor een analyse van de impact van de pleisterplaat op de bouwsector, zie: Tom Leslie, 'Dry and ready in half the time: Gypsum Wallboard's uneasy history', *7ICCH Proceedings* (2021) 682–688.

69 Tom Broes en Michiel Dehaene, 'Mastering the Urbanization Process. The Urban Questions of Engineer August Mennes in the Antwerp Agglomeration', *Planning Perspectives* 32 (2017) 503–31; Laura May, *Suburban place-making, political economic coalitions and 'place distinctiveness' (Antwerp, c.1860 – c.1940)*, onuitgegeven proefschrift (Universiteit Antwerpen 2020).

70 Ibidem.

71 Marcel Goblet e.a., *La renaissance économique de la Belgique. Collection d'Etudes publiées par Le Crédit Anversois* (Bruxelles 1918); Marc Claes, *De baksteenindustrie in oude prentkaarten* (Boom 1987).

72 Private archieven Extensa n.v., Mappen 'Steenbakkerij', Notariële akte, 'Constitution de la société anonyme Briquetterie Kapittel-Niel', 5 mei 1923.

KAPITTEL n.v.

samenstelling van de vroegere naamloze vennootschappen EXAMM en NIESE KAPITTEL STEENBAKKERIJ, is een geïntegreerde onderneming voor de woningsector.

De n.v. KAPITTEL¹

- bezit een aanzienlijk onroerend patrimonium,
- bestudeert en voert stedenbouwkundige ontwerpen uit,
- legt wegenissen aan,
- rust percelen uit met water-, gas- en elektriciteitsbedeling,
- verzorgt aansluiting op T.V. distributie,
- biedt uitgeruste bouwgronden aan,
- produceert en verkoopt bouwstenen,
- voert bouwwerken uit,
- biedt afgewerkte woningen aan.

* Kapittel even het latijn woord = hoofd is een oude benaming. De Kapittel staat, oorspronkelijk zijn de vijf reuze veranderingen met hoofdletters die o.a. de uitbreiding van woon-, boer- en landbouwgebieden. Deze gebieden zijn de eerste urbanisatievoorwaarden in onze streken. Het Kapittel (of: capitulum) is een gemeenschap die zulke gebieden aanleedt. In deze gemeenschap heeft ieder lid inspraak en "stem in het Kapittel". Het Kapittel is ook het eerste van de baksteenuitvoer in een land te bevoeren, om degenen het steden- en te bouwen, om degenen aan te dienen, 700 jaar terug.

Afbeelding 8. Kapittel n.v. als verstedelijkingsmachine, vernoemd naar de Capitularia, volgens het bedrijf de eerste 'urbanisatievoorschriften' in onze streken omstreeks de achttiende eeuw (Archief Extensa n.v., dossier Steenbakkerij)

teits-, en tv-aansluiting), bakstenen produceerde en aanleverde, de woningen tevens bouwde én kant-en-klaar te koop aanbod (zie afbeelding 8). Alle constructieve aspecten van de ganse verkavelingsketen die in België floreerde onder de wet De Taeye (1948) – van de ontginning van het materiaal tot de oplevering van ganse woonwijken – versmelten hier in één bedrijf.⁷³ De grote stroom aan bakstenen zette zich in naorlogs België ogenschijnlijk vooral af in de rand van grote steden en ver daarbuiten. De archieven van Extensa n.v. (en dus ook van Kapittel n.v.) zijn rijk en toegankelijk en laten toe om de bouwproductie van het bedrijf te verknoepen met de geschiedenis van een specifieke kleiput in Niel die vandaag achterblijft als één van de fragmenten in een postindustriële landschap langs de Rupelvallei.

Deze oefening inspireert bovendien om te bevragen welke materiaalstromen constructiepraktijken in de stad ondersteunden. De grote golf appartementen die op de ruïnes van vele burgerhuizen werd gebouwd, teerde op beton en werd doorgaans ook opgetrokken in zanderige natuursteen – vaak gecombineerd met gelijkaardige groene marmer. Preliminair onderzoek leert dat veel van deze natuursteen aangeleverd werd door een paar Antwerpse bedrijven, zoals Hardsteenwerken G. Peeters en de Gebroeders Soille. Constructiehout voor de Antwerpse bouwmarkt, vooral afkomstig uit (Belgisch) Congo en Noord-Amerika, werd aangeleverd door de bedrijven Houthandel C. Martens, n.v. Antwerpsche Zagerijen en Houtinvoer A. Hofkens. Verder onderzoek moet uitwijzen of het reconstrueren van de activiteiten van deze verdelers toelaat om de *reciprocal landscapes* van de verstedelijking van Antwerpen te traceren – en na te gaan welke impact de stijgende vraag had op de ontginning, industrialisatie en verstedelijking van die landschappen zelf.

⁷³ Ook een bedrijf als Etrimo n.v. experimenteerde met formules om klanten te administratief ontzorgen voor het verkrijgen van De Taeye-premies bij lokale overheden. Zie: Broes en Dehaene, 'Real Estate Pioneers'.

Methodes, actoren, bronnen en kennis als basis voor dialoog

Bovenstaande bedenkingen en observaties vanuit de stedenbouwgeschiedenis geven aan dat het actuele onderzoek reeds vele elementen aanreikt om de dialoog met de constructiegeschiedenis aan te gaan. Het gaat hierbij zowel om conceptuele lezingen van de stad en de verstedelijking als om heel concrete aanwijzingen in toegespitst archiefonderzoek, waarbij bijvoorbeeld de agency van andersoortige actoren een eerste voorzet is voor de dialoog tussen beide velden. Zo kan de planningsgeschiedenis een breder zicht geven op wie de 'bouwers' in de stad zijn, en wat hun beweegredenen zijn. De constructiegeschiedenis biedt dan weer een middel om vanuit de materialiteit van de stad nieuwe stedelijk patronen en ensembles te detecteren – waarbij de blik in vele gevallen geleid wordt naar de *common places* van alledaagse verstedelijking.⁷⁴

De vervlechting tussen de interessesferen van beide domeinen laat toe een andere blik te ontwikkelen op de concrete en vaak externe 'triggers' die tendensen in gang zetten – denk daarbij aan de verweving van publiek en privaat belang, van financiële slagkracht en gebouwtypologie of van wetgevende kaders en bouwpraktijken – en zo alternatieve actoren voor het voetlicht plaatsen. Het detecteren van deze vervlechting vraagt vooral ook om interactie tussen bronnen en het ontplooien van een arsenaal aan reflexen en leestechnieken die zowel op het detail gericht zijn als de blik open houden. Vaak gaat het hierbij om het traceren van het impliciete, van stilzwijgend gedeelde informatie die in de praktijk schuilgaat en doorgegeven wordt via 'andere' netwerken: de financiële wereld, het informele bouwen, de bureaucratische neerslag van economische activiteit, politieke programma's, stedenbouwkundige plannen van aanleg, enzovoort.

Deze uitdagingen liggen binnen het EOS-project niet alleen op tafel binnen de confrontatie tussen constructiegeschiedenis en stedenbouwgeschiedenis maar articuleren zich ook in de dialogen met de koloniale geschiedenis en de rechtsgeschiedenis, al ligt de focus daar natuurlijk op andere theoretische concepten, voorbeelden en thema's. Niettemin bestaan ook in die dialogen, op basis van recent voltooid of lopend onderzoek, onderwerpen waarin een soortgelijke, bijna natuurlijke convergentie ontwikkeld wordt. De uitdaging van het project ligt erin om de dialogen boven het fragmentarische uit te heffen, om systemische kennislacunes aan te pakken en om strategieën uit te zetten die de specificiteit van de disciplines in dialoog kunnen overstijgen.

74 Dell Upton en John Michael Vlach (red.), *Common Places: Readings In American Vernacular Architecture* (Athene 1986); David Harvey, 'Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on "Post-Modernism" in the American City', *Perspecta*, 26 (1990) 251–72.

ILJA VAN DAMME, ANNELEEN ARNOU, JANNA COOMANS, IASON JONGEPIER,
ARIE VAN STEENSEL, GERRIT VERHOEVEN EN REINOUD VERMOESEN*

*Ilja Van Damme, Iason Jongepier, Gerrit Verhoeven en Reinoud Vermoesen: Universiteit Antwerpen,
Anneleen Arnout: Radboud Universiteit, Janna Coomans: Universiteit Utrecht,
Arie van Steensel: Rijksuniversiteit Groningen.*

Stadshistorici on the move

Analyse van een discipline in beweging op het vijftiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Antwerpen

Inleiding: een congres in de schaduw van COVID

Het leek wel of de duivel er mee was gemoeid! Zo moeizaam verliep de organisatie van onder- tussen al de vijftiende editie van de tweejaarlijkse hoogmis van Europese stadshistorici.¹ Want nadat het academische netwerk van stadshistorici eerder zijn tenten had opgeslagen onder de mediterrane zon van Rome in 2018, zou het circus zich nu verplaatsen naar Antwerpen in 2020: de zogeheten ‘moederstad der handel en kunsten’, en sinds een kleine twintig jaar ook de alma mater van het Centrum voor Stadsgeschiedenis – tot nader orde de grootste Europese onderzoeksgroep gericht op het historische onderzoek naar stad en stedelijkheid in de Lage Landen en Europa.² Vermoedelijk een door een vleermuis besmet stuk vlees, verkocht op de wildmarkt van de Chinese miljoenenstad Wuhan in het najaar van 2019, besliste er echter anders over.³ De verspreiding van het COVID-19 virus die volgde, is ondertussen zelf uitvoerig onderwerp van (stads)historische analyse geworden: hoe de pathologie zich bijvoorbeeld razendsnel kon verspreiden dankzij de hoogtechnologische transportnetwerken en mobiliteitsstromen die wereldwijd steden en verstedelijkte gebieden met elkaar verknopen; of hoe *excess mortality* sterk correleerde met en genadeloos sociaal-ruimtelijke ongelijkheden blootlegde in onze moderne steden, gerelateerd aan klasse, leeftijd, gender, luchtvervuiling, beschikbare groen- en open ruimte, enzovoort.⁴ Beide belangrijke thema’s, mobiliteit en sociaal-ruimtelijke ongelijkheid, zouden uiteindelijk mee de overkoepelende agenda van het stadshistorische congres te Antwerpen bepalen.

Voor het lokaal organiserend comité aan de Universiteit Antwerpen, koelbloedig aange- stuurd door Peter Stabel, Iason Jongepier en, in latere fase, Kim Overlaet, was het meest di- recte gevolg van de COVID-19 pandemie dat het internationale congres – en alle organisato- rische afspraken dienaangaande – tot twee keer toe moest worden opgeschort door de ijzeren logica van lockdowns, contact- en reisrestricties en opeenvolgende verboden op massa-events. EAUH Antwerp 20 werd dus 21, en uiteindelijk 22. In tussentijd was de *esprit de corps* wel

* Bij vragen rond dit stuk: contacteer ilja.vandamme@uantwerpen.be.

1 Voor eerdere besprekingen van EAUH-conferenties in dit tijdschrift, lees: B. Blondé e.a., ‘Stadsgeschiedenis in meervoud: impressies van de internationale stadshistorische conferenties in Praag en New York, 2012’, *Stadsgeschiedenis* 7:2 (2012) 262-280; en I. Van Damme e.a., ‘Schetsen uit Finland. De “herinterpretatie” van de stad op het dertiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Helsinki’, *Stadsgeschiedenis* 11:2 (2016) 73-91.

2 Zie: <https://www.uantwerpen.be/en/research-groups/centre-urban-history> (15 februari 2023).

3 Over de meest waarschijnlijke hypothesen inzake de verspreiding van COVID-19 in het najaar van 2019, lees de recente bevin- dingen in *Nature*: Smitri Mallapaty, ‘WHO abandons plans for crucial second phase of COVID-origins investigation’, *Nature*, 14 februari 2023. <https://www.nature.com/articles/d41586-023-00283-y> (15 februari 2023).

4 Lees bijvoorbeeld de special issue in *Cities & Health* 5 (2021) supplement 1: ‘Cities, health and COVID-19, initial reflections and future challenges’, S1-S2.42.

levendig gehouden door een druk bijgewoonde digitale EAUH Antwerp Zoom-meeting op 1 september 2021 getiteld *Urban History. Old Paradigms and New Perspectives*. Met goed gesmaakte en druk bediscussieerde lezingen over de *comparative and global turn* in stadsgeschiedenis van Rosemary Wakeman (Fordham University), de notie *urban governance* van Simon Gunn (Leicester University) en *pandemics and urban history* van Tim Soens (UAntwerpen), toonde de Europese stadshistorische organisatie alvast helemaal mee te zijn met de brandend actuele ontwikkelingen van haar tijd. Helemaal hoeft dit ons niet te verbazen. Als historisch gegroeide discipline is stadsgeschiedenis bij uitstek een veld dat steeds de vinger aan de pols van de tijd heeft gehouden. Of zoals Shane Ewen het uitdrukt in zijn historiografische inleiding tot het veld: ‘Much of the early historical interest in cities was (...) stimulated by contemporary anxieties about urban problems posed by overcrowding, poverty, and unsanitary environments, as well as the drive to initiate a more systematic and planned society; this helps to explain why urban historians continue to be animated by urban problems in cities today.’⁵

Alsof een globale pandemie nog niet genoeg was, teisterde in de zomer van 2022 ook nog eens een uitslaande dakbrand de Stadscampus van de Universiteit Antwerpen, de geplande locatie van het congres – gelukkig echter zonder al te veel noemenswaardige problemen voor de praktische organisatie ervan. Nieuwe aula’s werden gezocht en snel gevonden; alle betrokken deelnemers hielden gespannen de adem in tijdens een voor de rest rustig zomerreces. Na uitstel kwam in het geval van de EAUH uiteindelijk toch geen afstel: op een zwoele woensdag 31 augustus 2022 werd het feestelijke startschot gegeven van een vierdaags congres dat eindelijk toch fysiek kon doorgaan te Antwerpen. Een enkele deelnemer was er niet zelf bij of had gepland de volgende dagen te spreken vanaf een scherm, al dan niet eerder opgenomen, wat toch weer benadrukte hoe anders de ervaring van het live bijwonen van lezingen is in vergelijking met een digitale variant. Na twee jaar van uitgestelde conferenties en online bijeenkomsten, was dit voor veel congresdeelnemers de eerste keer in lange tijd dat ze elkaar weer in persoon en op locatie konden ontmoeten. En onmiddellijk bleek hoezeer veel deelnemers vooral ook de sociale, informele kant – de openingsreceptie, het congresdiner in de feestzaal van de Antwerpse Zoo, de Antwerpse museumbezoeken in de rand, de vele informatieve gesprekken over werk en leven tussen de sessies door bij koffie en lunch – gemist hadden, al was het wellicht soms ook weer even wennen. Het was in ieder geval prettig te constateren dat verreweg de meeste sessies volledig fysiek, op locatie doorgingen.

Deze editie van het tweejaarlijkse congres van de EAUH was om allerlei redenen een bijzondere editie. Dat met name dit congres zelf tweemaal was uitgesteld, zorgde – zoals al aangegeven – dat er niet één maar twee keer een *call for papers* was uitgestuurd en dat er niet één maar twee thema’s centraal stonden: mobiliteit en sociale ongelijkheid. Het eerste thema was al van voor de pandemie beslist, en weerspiegelt vooral de groeiende interesse onder (stads) historici voor aspecten van migratie, transport, de infrastructuren, gebouwen en socio-politieke processen waarlangs verplaatsing en beweging, in de meest brede betekenis van het woord, in het verleden plaatsvond. De openingskeynote van Hilde Greefs (UAntwerpen), traditioneel ook gericht op de geschiedenis van de ontvangende stad, zette het centrale thema van het congres nog eens duidelijk in de verf: *Arriving in Antwerp. Migration, settlement and urban change in a modern port city*. Op basis van een indrukwekkende hoeveelheid nieuw empirisch onderzoek, en via een optimaal gebruik van de vele visualisatie- en analysemogelijkheden van

⁵ Geciteerd in: S. Ewen, *What is Urban History?* (Cambridge 2016) 13.

GISHistorical Antwerp, kon Greefs niet alleen achterhalen of en waar migranten van verschillende nationaliteiten in de moderniserende laat negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse metropool samentroepen, maar ook in wat voor type logementen.⁶

Door de COVID-19 crisis was echter ook het thema van sociale ongelijkheid opnieuw volop onder de aandacht gekomen. Het organiserende comité heeft door een tweede *call* aan dit thema eveneens aandacht willen geven, en tegelijk plaats willen maken voor nieuwe onderzoeksprojecten en belangwekkende ontwikkelingen die sinds de initiële congresoproep in 2019 waren opgestart.⁷ In wat volgt gaan we nu dieper in op enkele van die zaken die ons zijn opgevallen tussen de vele stadshistorische sessies en papers tijdens het vierdaagse congres te Antwerpen. Gelet op de veelheid aan sessies, papers en perspectieven die op de EAUH Antwerp 22 aan bod kwamen – hieronder in een eerste paragraaf handig samengevat in enkele cijfers, grafieken en tabellen – is het uiteraard ondoenbaar om exhaustief te rapporteren over het congres. De volgende delen van dit stuk pretenderen dan ook geen volledigheid, maar vatten in hun beknoptheid wel goed samen wat het stadshistorische veld bezighoudt en welke inzichten daarbij naar boven kwamen tijdens de vele, mondelinge presentaties van vaak hoge kwaliteit.⁸

Uit wat volgt zal blijken dat naast de terugkerende thema's van mobiliteit en sociale ongelijkheid, minstens twee belangwekkende methodologische benaderingen niet aan het stadshistorische veld zijn voorbijgegaan de laatste jaren; enerzijds de zogenaamde *digital turn*, anderzijds, en – hier toch ook mee verweven via het gebruik van Geografische Informatiesystemen (GIS) – een toenemende aandacht voor de *ruimtelijkheid* en *materialiteit* van de stad. Zelf uiteraard ouder dan de recente periode, is digitale geschiedschrijving een manier van aanpak, methode en analyse die ontgensprekelijk in een stroomversnelling is gekomen de laatste jaren, en hoe langer hoe meer ook het stadshistorische onderzoek in nieuwe richtingen duwt.⁹ De deprimerende realiteit van gesloten of slechts beperkt toegankelijke archieven, bibliotheekinstellingen en documentatiecentra allerlei tijdens de pandemie, heeft ook hier ongetwijfeld een beslissend duwtje gegeven, al was het maar dat door de wereldwijde gezondheids crisis steeds meer erfgoed- en archiefinstellingen bronnen hebben gedigitaliseerd en via het web openbaar gemaakt. Dat ook de *spatial* en *material turn* binnen een discipline als stadsgeschiedenis evenmin onvermeld kan blijven, hoeft uiteraard niet langer te verbazen. Het is de humus van waaruit veel papers op het congres vertrokken, of ze nu schatplichtig zijn aan de architectuur- en constructiegeschiedenis, sociaaleconomische geschiedenis, ecologische geschiedenis, culturele geschiedenis, tot zelfs nieuwe, populaire insteken en benaderingen zoals gender- en emotiegeschiedenis. Telkenmale is de stedelijke ruimte de structurerende onderlegger van analyse, en zijn materialisaties van bredere stedelijke processen, dynamieken en identiteiten het voorwerp van diepgaande studie en aandacht. Maar genoeg woorden; nu eerst de cijfers.

6 De bezoekers kregen in hun EAUH-tas een nieuwe Historische Atlas van Antwerpen, die inzake visualisering van kaarten eveneens is gebaseerd op de aan de UAntwerpen aanwezige GISHistorical Antwerp infrastructuur, lees: I. Van Damme e.a., *Historical Atlas of Antwerp. Between aspiration and achievement* (Bossuim 2022). Deze Atlas verscheen ook in een Nederlandstalige editie met als titel *Historische Atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad*.

7 Een tweede boek, kosteloos aangeboden aan de congresgangers, vormt een goede lang-termijn inleiding tot het thema sociale ongelijkheid: B. Blondé e.a. (red.), *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)* (Turnhout 2020).

8 Voor een exhaustief overzicht van alle sessie-titels, papers, en abstract, verwijzen wij graag naar de website van EAUH Antwerp 2022: <https://www.uantwerpen.be/en/conferences/eah2022> (21 februari 2023).

9 Zie nog recent in dit tijdschrift: I. Jongepier en M. Wevers, 'Dossier: digitale stadsgeschiedenis, de belofte ingelost? Een inleiding', *Stadsgeschiedenis* 17:2 (2022) 108-116.

First things first: het congres in cijfers

Cijfers zeggen niet alles. Toch kan een kwantitatieve analyse al een eerste goed licht werpen op de populariteit van het afgelopen congres. We zetten enkele kerncijfers op een rijtje, te beginnen met de Twitter-campagne die al voor het congres werd opgezet en waarvan enkele data een proxy geven van de reikwijdte van het congres op de sociale media. Vervolgens komen de profielen van de deelnemers voor het voetlicht, om dan te eindigen met enkele cijfers over de sessies en papers. Hiervoor zijn enkele categorieën geformuleerd die toestaan om de verschillende sessies en papers in te delen op basis van inhoud en van tijds- en plaatsafbakening.¹⁰

Via een nieuw Twitter-account (@EAUH2022) werd de geïnteresseerde academische wereld op de hoogte gehouden.¹¹ De campagne begon reeds voor het congres met countdowns en highlights. Tijdens de conferentiedagen kregen volgers updates over de dagelijkse keynotes, over de sociale activiteiten en dergelijke meer. Het Twitter-account telde 228 volgers, waarvan het merendeel bestond uit deelnemers van het congres. De overige volgers waren universiteiten en academische instellingen of geïnteresseerden. Vanaf de start van de campagne op 12 juli 2022 tot 7 september 2022, werden de EAUH-tweets gemiddeld 1600 keer bekeken. Tijdens de congresdagen was dit zelfs 6000 keer. Gemiddeld kreeg het account 21 likes per dag, opnieuw met een duidelijke piek tijdens de congresdagen zelf.

Het congres telde 507 participanten en hoewel 86% van de deelnemers gelieerd waren aan Europese instellingen, was elk continent vertegenwoordigd. Niettegenstaande de sterke aanwezigheid van de Lage Landen, bleek de aantrekkingskracht van de EAUH Antwerp 22 voor academici uit universiteiten en instellingen van andere landen en dus ook van andere continenten bijzonder groot. Met 13,6% leverde België als gastland, de meeste deelnemers (n=69), gevolgd door Duitsland goed voor 9,3% of 47 participanten en Nederland met een aandeel van 8,9% of 45 deelnemers. Tabel 1 geeft een beeld van de samenstelling van het deelnemersveld. Berekeningen zijn gebaseerd op basis van de instelling van elke participant en geven de frequentie weer per land.

Waar lagen nu precies de interessevelden van al deze deelnemers, zowel wat betreft tijdsperiode als bestudeerde geografische casus? Gedurende vier dagen passeerden 31 *main sessions* de revue, goed voor een totaal van 185 papers. Daarnaast waren er 34 *specialist sessions* met 101 papers en 17 *inequality sessions* met 45 papers. Die laatste sessies, waren, zoals aangegeven in de inleiding, een gevolg van de dubbele agenda die er door de tweede congresoproep in 2021 was bijgekomen. Ook zes *round tables* kwamen aan bod. De geografische focus van de sessies (*main*, *specialist* en *inequality*) lag overduidelijk op Europa én op een comparatieve analyse tussen Europa en andere delen van de wereld. Toch waren er van de in totaal 331 papers die

10 **Inhoud:** hoofdthema van een paper of sessie, uiteraard tot op zekere hoogte arbitrair omdat papers/sessies meerdere thema's kunnen beslaan, waarbij gepoogd werd het belangrijkste thema te noteren – *Archaeology, Architecture, Art, Cultural (incl. identity, gender, material culture and belief), Digital humanities & Archival science, Environmental (incl. disasters etc.), Heritage (incl. heritage sites and museums), Inequality, Intellectual (incl. history of science & thinking and urban theory), Migration, Military, Political, Socio-economic (incl. finance, crafts, economic activities by religious orders, ...), Spatial Humanities (GIS, spatial analysis), Technology (e.g. lighting), Transport (incl. transport networks and tourism), Urbanization (incl. urban planning and urban space) en Very divers* (indien het onmogelijk was één hoofdthema af te bakenen). **Tijd:** tijdsperiode die een paper of sessie (als combinatie van de tijdsperiodes van de afzonderlijke papers) beslaat – *Medieval period (500-1500), Early modern period (1500-1789), Modern period (1789-1945), Contemporary period (after 1945) en More than one period*. Voor de analyse zijn *Medieval period (500-1500) en Early modern period (1500-1789) geaggregeerd tot Preindustrial period (500-1789)*. **Plaats:** continent waarop een paper of sessie betrekking heeft – *Europe, Asia, Africa, North America, South America, Oceania en More than one continent*.

11 Het Twitter-account werd opgezet door de social media-manager van het Centrum voor Stadsgeschiedenis, Jasper Segerink (UAntwerpen).

TABEL 1. AFFILIATIE DEELNEMERS PER LAND IN ABSOLUTE CIJFERS

Land	≥ 10 deeln.	Land	10-2 deeln.	Land	=1 deeln.
Belgium	69	Czech republic	9	Slovenia	1
Germany	47	Turkey	8	Serbia	1
Netherlands	45	Poland	8	San Marino	1
United Kingdom	43	Denmark	7	Peru	1
Spain	35	Croatia	7	Nigeria	1
France	26	Ireland	6	Lithuania	1
Sweden	20	Israel	5	Lebanon	1
Portugal	19	Hungary	5	Jordan	1
Italy	19	Canada	4	Iraq	1
Japan	15	Romania	3	Iran	1
United States of America	14	Slovakia	2	India	1
Greece	14	Scotland	2	Ecuador	1
Finland	14	Russia	2	Cameroon	1
Switzerland	12	Norway	2	Brazil	1
Austria	12	Hong Kong	2	Australia	1
Unknown	10	Estonia	2	Armenia	1
				Argentina	1

in de verschillende types van sessies aan bod kwamen, 45 papers die inzoomden op een casus buiten Europa. In tabel 2 zijn de verschillende lezingen opgedeeld volgens ruimtelijke afbakening.

Vooraf in de papers voorgesteld in de *inequality sessions* lag de onderzoeksfocus op Europa. In bijna 90% van alle bijdragen vormde een regio of land in Europa de geografische afbakening. Dit was minder het geval in de *specialist sessions*, waar alleen al Azië goed was voor 10% van alle ruimtelijke afbakeningen. Een analyse naar een potentieel verband tussen de categorie van paper en de *study area* leverde echter geen significant resultaat op.¹²

Hoewel het merendeel van de sessies geen duidelijke tijdsafbakening vooropstelde, deden de papers dit wel. De pre-industriële periode kwam minder aan bod dan de nieuwste en de eigentijdse geschiedenis. Op een totaal van 331 papers, in alle sessies samen, waren er 72 met een pre-industrieel thema, 64 behandelden meer dan één periode, de overige papers behandelden een thema in de nieuwste tijd of de eigentijdse periode (zie figuur 1).¹³ In de tabellen 3 en 4 zijn per sessietype, respectievelijk de *session proposals* en de ingediende papers, per periode geordend en de bijhorende frequentie weergegeven.

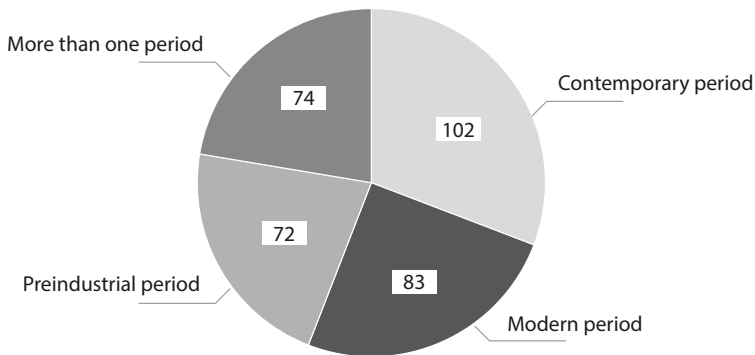
Om een goed zicht te krijgen op de inhoud van de georganiseerde sessies en van de ingediende papers, zijn die gecategoriseerd op basis van het abstract. Het spreekt voor zich dat dit een rudimentaire methode is, die bovendien de gelaagdheid van onder meer interdisciplinair

12. $\chi^2 = 2,615$ en Cramers $V = 0,089$; $p = 0,624$. Voorwaarden vervuld.

13. Er is een sterk, significant verband tussen *proposal* (paper dan wel sessie) en tijdsperiode. $\chi^2 = 107,555$; Cramers $V = 0,507$. Voorwaarden zijn vervuld. Er is een verband tussen papers per type sessie en tijd, $\chi^2 = 10,578$ en Cramers $V = 0,126$; maar $p = 0,102$. Voorwaarden vervuld.

TABEL 2. KRUISTABEL TYPE PAPER EN RUIMTELIJKE AFBAKENING

SessionCode			Frequency	Percent	Valid Percent	Cummulative percent
Main session	Valid	Africa	5	2,7	2,7	2,7
		Asia	10	5,4	5,4	8,1
		Europe	152	82,2	82,2	90,3
		More than one continent	9	4,9	4,9	95,1
		North America	4	2,2	2,2	97,3
		South America	5	2,7	2,7	100,0
		Total	185	100,0	100,0	
Specialist session	Valid	Asia	11	10,9	10,9	10,9
		Europe	79	78,2	78,2	89,1
		More than one continent	5	5,0	5,0	94,1
		North America	5	5,0	5,0	99,0
		Oceania	1	1,0	1,0	100,0
		Total	101	100,0	100,0	
Inequality session	Valid	Asia	2	4,4	4,4	4,4
		Europe	40	88,9	88,9	93,3
		More than one continent	1	2,2	2,2	95,6
		South America	2	4,4	4,4	100,0
		Total	45	100,0	100,0	

Figuur 1. Papers ingedeeld per periode in absolute cijfers

TABEL 3. KRUISTABEL TYPE SESSIE EN PERIODE

SessionCode		Frequency	Percent	Percent	Percent	
Main session	Valid	Contemporary period	6	19,4	19,4	19,4
		Modern period	21	67,7	67,7	87,1
		Preindustrial period	1	3,2	3,2	100,0
		More than one period	3	9,7	9,7	96,8
		Total	31	100,0	100,0	
"Specialist session"	Valid	Contemporary period	7	20,6	20,6	20,6
		Modern period	2	5,9	5,9	26,5
		Preindustrial period	6	17,6	17,6	100,0
		More than one period	19	55,9	55,9	82,4
		Total	34	100,0	100,0	
Inequality session	Valid	Contemporary period	2	11,8	11,8	11,8
		Modern period	4	23,5	23,5	35,3
		Preindustrial period	8	47,1	47,1	100,0
		More than one period	3	17,6	17,6	52,9
		Total	17	100,0	100,0	
	Valid	Contemporary period	3	50,0	50,0	50,0
		Modern period	1	16,7	16,7	66,7
		More than one period	2	33,3	33,3	100,0
		Total	17	100,0	100,0	

TABEL 4. KRUISTABEL TYPE PAPER EN PERIODE

Sessioncode		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Main session	Valid	Contemporary period	54	29,2	29,2	29,2
		Modern period	39	21,1	21,1	50,3
		Preindustrial period	50	27,0	27,0	100,0
		More than one period	42	22,7	22,7	73,0
		Total	185	100,0	100,0	
"Specialist session"	Valid	Contemporary period	32	31,7	31,7	31,7
		Modern period	28	27,7	27,7	59,4
		Preindustrial period	18	17,8	17,8	100,0
		More than one period	23	22,8	22,8	82,2
		Total	101	100,0	100,0	
Inequality session	Valid	Contemporary period	16	35,6	35,6	35,6
		Modern period	16	35,6	35,6	35,6
		Preindustrial period	4	8,9	8,9	100,0
		More than one period	9	20,0	20,0	91,1
		Total	45	100,0	100,0	

onderzoek oneer aan doet. Toch geeft het interessante informatie over de onderzoeksagenda van de aanwezige historici die zich momenteel met de studie van de stad inlaten. In Annex 1 zijn de onderwerpen per sessiotype en per paper weergegeven. Thema's zoals de urbanisatie, de sociaaleconomische geschiedenis, de transportgeschiedenis en de culturele geschiedenis kwamen vaak aan bod in de *main* en *specialist sessions*, wat zich ook weerspiegelde in de ingediende papers. Indien we geen onderscheid maken tussen sessiotype en papers en kijken naar de frequentie van de categorieën van alle ingediende voorstellen, dan bestaat de top vijf uit onderwerpen gelieerd aan de urbanisatiegeschiedenis (16%), gevolgd door sociale ongelijkheid (12,9%), culturele geschiedenis (12,2%), transportgeschiedenis (11,2%) en sociaaleconomische geschiedenis (10,7%). Dergelijke generaliserende labels verhullen echter evenveel dan dat ze onthullen. Hierna volgt dan ook een meer casus-gestuurde analyse, die dieper ingaat op enkele sessies en papers om twee belangrijke rode lijnen naar boven te halen, de digitale aanpak enerzijds en de ruimtelijke en materiële anderzijds.

De doorbraak van stadshistorisch GIS en andere digitale methodes

Digitale methoden waren misschien wel het meest opvallend 'vanzelfsprekend' aanwezig tijdens het congres. Gezien het blijvende belang dat stadshistorici aan de ruimtelijkheid van sociale fenomenen hechten, is het niet verbazingwekkend dat in verschillende sessies gebruik werd gemaakt van en gereflecteerd werd over de mogelijkheden en beperkingen van GIS – ondertussen een blijver in het veld. GIS wordt niet alleen in toenemende mate in onderzoek geïncorporeerd, het heeft ook zijn weerslag op methode en theorie. Het geeft meer nadruk op het combineren en het bij elkaar brengen van soorten informatie als 'lagen van kennis.' De gelaagde kaart is daarmee dus zowel visualisatie als praktische uitwerking, zowel invloedrijke metafoor als benadering. Het raakt aan een combinatie van bronnen, interdisciplinariteit en interpretaties. Digitale methodes waren ook terug te vinden in het nadenken over implementatie en het bereiken van niet-academische gemeenschappen. In opkomst zijn *mapping* apps en VR en AR rondleidingen; nieuwe soorten publieksgeschiedenis; *3D-modelling*; en nieuwe mogelijkheden met sociale media, waar historici niet bepaald mee voorop lopen.¹⁴ Toch lijkt het belangrijk om ook met deze trends mee te gaan, al is het maar omdat we geschiedenisstudenten willen opleiden tot kritische 'empowered users of data' in een digitaliserende wereld. Stadsgeschiedenis lijkt in het bijzonder geschikt voor zulke toepassingen.

Naar economische ongelijkheid tussen en binnen steden is in de laatste jaren het nodige onderzoek gedaan, maar de *main session 32* over stedelijke ruimte en ongelijkheid in premodern Europa, georganiseerd door Tim Soens (UAntwerpen) en Richard Rodger (Edinburgh University), richtte zich op de vraag welke mechanismen de veranderingen in ongelijkheid kunnen verklaren. Het gebruik van historisch GIS kan daarbij een verfijnder beeld geven van de evolutie van economische ongelijkheid in samenhang met de stedelijke sociale topografie, segregatiepatronen, residentiële mobiliteit en bezitsverhoudingen. Op basis van een combinatie van fiscale bronnen liet Justin Colson (University of London) bijvoorbeeld zien dat er in Londen in het tweede kwart van de zestiende eeuw nog nauwelijks sprake was van sociale of economische segregatie, alleen buitenlandse arbeiders concentreerden zich duidelijk in de marges van de stad. In het achttiende-eeuwse Krakau was het onderscheid tussen rijkere en armere buurten scherper, aldus Ewa Kaźmierczyk (Jagiellonian University in Kraków). Hoewel

¹⁴ Zie bijvoorbeeld het recente werk van S. Nevola, D. Rosenthal en N. Terpstra, *Hidden cities. Urban space, geolocated apps and public history in early modern Europe* (Londen 2022).

de vermogende huishoudens overwegend in het centrum gelokaliseerd konden worden, waren de armerere huishoudens niet zozeer perifeer als wel rond sociale instituties geconcentreerd.

De overige bijdragen in deze sessie betroffen de Lage Landen. Maarten Van Dijk (Erasmus Universiteit Rotterdam) schetste de ontwikkeling van de ruimtelijke ongelijkheid in Rotterdam van 1600 tot en met 1850, waarbij hij uit bronkritische en praktische overwegingen de fiscale gegevens op straatniveau aggregateerde. Hij stelde vast dat de locatie bepalend was voor huiswaarden, maar dat de economische betekenis van locaties ook aan verandering onderhevig was, zoals in het geval van nieuwe buurten langs het water. Op dit thema borduurde het onderzoek van Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed Nederland), Roos van Oosten (Universiteit Leiden), Menne Kosian (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed Nederland), Thomas van den Brink (Technische Universiteit Delft) en Erik Schmitz (Stadsarchief Amsterdam) verder, die een vergelijking maakten tussen de zeventiende-eeuwse woningmarkt in Amsterdam en Leiden. Ze toonden aan dat de huizenprijzen enerzijds door de intern-stedelijk bestuurlijke en economische dynamiek werden bepaald, maar anderzijds ook door concurrentie tussen steden.

Een meer gedetailleerd beeld kwam naar voren in de bijdrage van Rogier van Kooten (Universiteit Antwerpen), die het effect onderzocht van het beleg van Antwerpen (1584-1585) op de sociaaleconomische topografie van deze Brabantse metropolis. Hoewel de bevolking halveerde door deze ramp, nam de al relatief hoge ongelijkheid in de stad niet af. Wel was er een differentieel effect tussen wijken, waarbij economische aantrekkingskracht en ruimtelijke toegankelijkheid positieve verklarende factoren waren. Wijken waar van oudsher veel handelaren dan wel loonarbeiders woonden, werden harder getroffen door de crisis. Verder was er een duidelijk verschil tussen wijken met en zonder een groot aantal huurhuizen, omdat huiseigenaren minder gemakkelijk dan huurders de stad de rug konden toekeren. Arie van Steensel (Universiteit van Groningen), Roos van Oosten (Universiteit Leiden) en Martin Hooymans (Erfgoed Leiden en Omstreken) analyseerden daarentegen een stad die sterke demografische groei onderging. Tussen 1561 en 1606 verdubbelde de bevolking van Leiden bijna en dit leidde tot grotere ongelijkheid op de woningmarkt. Terwijl eigen bewoning eerst de norm was, was dat aan het begin van de zeventiende eeuw niet meer het geval. De vele huurhuizen, overwegend in buitenwijken gelegen, waren gemiddeld ook minder waard dan huizen die door eigenaars werden bewoond. Het huizenbezit concentreerde zich tot slot sterker in handen van een kleinere groep bezitters, waarvan het aandeel vrouwen afnam. De waarde van huizen werd eveneens sterk bepaald door de locatie. De huizenwaarden bleken echter niet per definitie een goede indicator van de gehele vermogenspositie van de eigenaren of bewoners.

Een andere invalshoek kozen, ten slotte, Heidi Deneweth en Wouter Ryckbosch (beiden Vrije Universiteit Brussel), die probeerden om te bepalen hoe sociale segregatie van invloed was op de dagelijkse omgang tussen buurtbewoners in het achttiende-eeuwse Brugge. Het combineren van fiscale en bouwhistorische gegevens met juridische bronnen geeft inzicht in het gedrag van bewoners wat betreft het zoeken van privacy, onderlinge samenwerking en procesvoering. Geschillen ontstonden vooral in rijkere wijken, waar bewoners de voorkeur gaven aan private voorzieningen. Het collaboratieve buurtleven werd overwegend gedragen door middengroepen.

In de *main session 12* over 'Entrepreneurship, Craft Guilds and Transformations of Urban Space, 1300-1800', georganiseerd door de al genoemde Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel) en Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed Nederland), kwam een vruchtbaar gebruik van GIS ook terug in een aantal presentaties over de clustering van

bepaalde ambachten in de stedelijke ruimte. Mathijs Speecke (Universiteit Gent) onderzocht bijvoorbeeld de locaties van de raamlanden in de middeleeuwse textielindustriestad Brugge, waarvan hij het eigenaarschap, de functie en de omvang in kaart bracht. De geschiedenis van deze industriële ruimtes in de stad geeft inzicht in de stedelijke economische ontwikkelingen en conflicten over het gebruik van de stedelijke ruimte. Ward Leloup (Vrije Universiteit Brussel) onderzocht de locaties van leerbewerkers in dezelfde stad en stelde verschillende concentratiepatronen vast. Naast verschillende structurele factoren – regelgeving, geografie, colocatie van beroepsgroepen – maakten de leerlooiers gebruik van de mogelijkheden van demografische neergang om gunstigere vestigingsplaatsen te zoeken binnen Brugge. De laatste casus was het achttiende-eeuwse Rome, waar de leerbewerkers zich verplaatsten van Regola naar de Testaccio-wijk, zo lieten Ketj Leo, Giuseppe Stemperini en Carlo Travaglini (allen Università Roma Tre) zien. Zij integreerden divers bronmateriaal in GIS om de veranderingen in de locaties van de leerbewerkers in kaart te brengen. Die veranderingen waren het resultaat van een complexe dynamiek, waarbij er conflicten speelden tussen de overheid en het gilde, dat aan het einde van de achttiende eeuw ook nog eens werd opgeheven.

Deze bijdragen tonen aan dat een innovatieve toepassing van GIS, waarbij er gebruik wordt gemaakt van gegevens uit uiteenlopende bronnen, nog nieuwe kennis kan bijdragen over de wijze waarop sociaaleconomische structuren en ongelijkheid in vroegmoderne steden ruimtelijk vorm kregen en werden gereproduceerd. De presentaties maakten bovendien duidelijk dat historische GIS-applicaties tot op het microniveau van perceel en huis tot op heden het meest productief zijn in het stadshistorische onderzoek, ook al roept de diversiteit aan infrastructuur nog veel vragen op over hun interoperabiliteit en de mogelijkheid van methodologische vergelijkingen tussen steden. Het opschalen van deze infrastructuur door slimme technologie blijkt nog niet zo eenvoudig. Uit de *specialist session 10* ‘Cadastral Computing on Napoleonic Cartographic Sources’, georganiseerd door Frédéric Kaplan, bleek dat het European Time Machine-project zijn ambities flink heeft moeten bijstellen.¹⁵ De onderzoekers richtten zich nu weer op het automatiseren van het vectoriseren en annoteren van kadastrale kaarten van Venetië, alsook het extraheren van informatie uit deze bronnen. Deze technieken zijn een voorwaarde voor een grootschalige digitale ontsluiting van de negentiende-eeuwse kadastrale bronnen, maar stadshistorici moeten voorlopig nog geduld hebben.

De combinatie van GIS met andere nieuwe digitale technieken levert echter nu al interessante bevindingen op. Zo bediende Marjolein Schepers (Vrije Universiteit Brussel) zich voor haar bijdrage aan de *main session 15* ‘Cities, mobility and transient residents in a long-term perspective’, georganiseerd door Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen) en Anne Winter (Vrije Universiteit Brussel), van zogenaamde ‘space syntax’-analyses. Met dit soort berekeningen kunnen in GIS op basis van de morfologie van een bepaalde stad voor een bepaald moment in de tijd de meest logische bewegingsroutes worden gereconstrueerd. Concreet gebruikte zij de berekeningen die door de Fryske Akademie zijn gemaakt voor vroegmodern Leiden om, in combinatie met andere (ruimtelijke) informatie, zoals de aanwezigheid van kunstmatig licht ’s nachts, meer inzicht te krijgen in het waar en waarom van plekken van aankomst en transit in achttiende-eeuws Leiden. In de *main session 31* ‘Traversing the town, cities as “practised places” 1650-1850’, georganiseerd door Deborah Simonton (University of Southern Denmark/University of Turku), Gudrun Andersson (University of Uppsala) en Jon

¹⁵ Voor het European Time Machine project, lees: <https://www.timemachine.eu> (20 februari 2023).

Stobart (Manchester Metropolitan University), maakte die laatste gebruik van GIS in een paper over dagelijkse vormen van beweging en mobiliteit in de vroegmoderne stad. Zo zette hij de dagelijkse bewegingen van Sir Roger Newdigate in achttiende-eeuws Norwich op kaart uit in de vorm van ‘paths, nodes and bundles’. Tijdens de lezing combineerde Stobart deze geografische lezing van Newdigates ruimtegebruik met enkele andere perspectieven om de complementariteit van verschillende in de stadsgeschiedenis gangbare conceptualiseringen van ruimtelijkheid en mobiliteit aan te tonen.

Ook in de keynotes was GIS alomtegenwoordig. De al vermelde openingslezing van Hilde Greefs was in vele opzichten een pleidooi om meer gebruik te maken van het geweldige potentieel van deze technologie. Concreet optimaliseerde Greefs tijdens haar lezing het gebruik van de GISHistorical Antwerp-infrastructuur om dieper inzicht te verschaffen in de sociale en ruimtelijke geschiedenis van (trans)migranten in negentiende- en twintigste-eeuws Antwerpen. In de GISHistorical Antwerp-omgeving zijn diverse reeksen van primaire bronnen, gaande van bevolkingsregisters tot beroepenlijsten en patentbelastingen, aan de hand van hun ruimtelijke component op elkaar gestapeld. Die stapeling laat niet alleen toe om de sociale en ruimtelijke structuur van de stad op verschillende momenten in het verleden te visualiseren, maar maakt het ook mogelijk om dwarsverbanden tussen die verschillende soorten data zichtbaar te maken.¹⁶

Locating London’s Past, een soortgelijke GIS infrastructuur voor de geschiedenis van Londen, passeerde dan weer de revue in de keynote van Tim Hitchcock, getiteld ‘Digital Urban History? Space, Place, Voice and Text in the Eighteenth- and Nineteenth-Century Courtroom’.¹⁷ Hitchcock begon zijn keynote over de *digital turn* met een kritische evaluatie van digitale methodes. Komen we, zo stelde hij de vraag, wel echt tot fundamenteel nieuwe kennis? Hitchcocks antwoord op die vraag was positief. Zijn keynote bestond uit een toelichting van de opeenvolgende digitale methoden waarmee hij tijdens zijn lange carrière als kritisch digitaal historicus had gewerkt. Zo lichtte hij het onvolprezen Old Bailey Online toe – een van de allereerste online platforms waarop gedigitaliseerde archiefstukken doorzoekbaar zijn gemaakt – en gaf hij ons een inkijkje in de digitale reconstructie van de rechtszaal en de soundscape van de rechtsspraak.¹⁸ Telkens weer liet hij zien hoe de toepassing van één methode aanleiding had gegeven tot het stellen van nieuwe vragen en de aanwending van nieuwe digitale methoden. Het revolutionaire potentieel van die digitale methoden gaat volgens Hitchcock dan ook precies schuil in de mogelijkheden die ze bieden tot een ‘radicale contextualisering’ van de historische bronnen. Dat het moeilijk was om onbewogen te blijven bij het enthousiasme waarmee hij elk van die nieuwe vragen en methoden voorstelde, is duidelijk. Of hij met zijn betoog alle kritische vragen beantwoordde die hij zelf aan het begin van zijn lezing had opgeworpen, is evenwel een andere vraag. Nieuwe technieken en digitale methodes laten ons ongetwijfeld toe tot nieuwe inzichten te komen, maar welke precies, en de noodzakelijkheid van nieuwe tools blijft soms nog lastig aan te tonen.

Ruimtelijkheid en materialiteit als analytische kaders

‘Cities in motion’, het thema van de oorspronkelijke EAUH-call in 2019, was ondanks de inhoudelijke verbreding richting sociaal-ruimtelijke ongelijkheid in 2021 toch alomtegenwoordig op het congres, met sessies en papers over de geschiedenis van mobiliteit, migratie, en andere, minder voor de hand liggende vormen van beweging en ‘stroming’. In verschillende

¹⁶ Zie: <https://www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp/> (21 februari 2023).

¹⁷ Voor Locating London’s Past, zie: <https://www.locatinglondon.org> (21 februari 2023).

¹⁸ Voor de Old Baily Online, zie: <https://www.oldbaileyonline.org> (21 februari 2023).

sessies werd het vraagstuk aan de orde gesteld hoe plekken van mobiliteit vorm en betekenis kregen in met name verschillende ruimtelijke en materiële contexten. Daarbij kwamen diverse plaatsen aan bod, van (lucht)havens, logementen en stationsomgevingen, tot dorpels, musea en religieuze instellingen. In al deze sessies was opvallend veel aandacht voor alledaagse praktijken van mobiliteit zoals die uit dagboeken, juridische documenten en kranten gereconstrueerd kunnen worden. Daarbij stonden vanzelfsprekend vaak menselijke actoren centraal, maar opvallend ook niet-menselijke, materiële 'actanten' werden in toenemende mate voor het voetlicht geplaatst. Ruimte en materialiteit als zelfstandige verklaringskaders lijken hiermee definitief doorgedrongen in de mainstream-stadsgeschiedenis, en kwamen in een groot aantal van de bijdragen in het congres terug.

Een mooi voorbeeld hiervan was de *main session 6* rond 'Spaces of urban citizenship: aspiring, appropriating, and claiming urban space (19th-20th centuries)', georganiseerd door Geert Castryck (Leipzig University) en Johan Lagae (Universiteit Gent). De sessie had als expliciet doel ruimte en materialiteit in debatten rond burgerschap op de voorgrond te plaatsen, en verwees daarbij expliciet naar de recente aanpak dienaangaande van Tom Hulme (Queen's University Belfast).¹⁹ Deze benadering kwam duidelijk naar voren in de mooie paper van Luce Beeckmans (Universiteit Gent) en Séverine Awenego Dalberto (Paris 1-Sorbonne). Hun onderzoek focuste daarbij op de naoorlogse koloniale en postkoloniale modernistische wijkbouw in Dakar, Senegal. Waar ouder onderzoek dergelijke planmatige huisontwikkeling doorgaans top-down analyseert, vanuit een typisch Foucaultiaanse *gouvernementalité*-denken, draaiden Beeckmans en Dalberto dat perspectief om door in te zoomen op de verhuisbewegingen en cycli van toe-eigening, herinrichting en aanpassing door de bewoners zelf. Verdiepingen werden bijgebouwd, veranda's afgesloten en tuinen ingepalmd door achterbouw. Die praktijken kunnen gelezen worden als een proces van 'homing the city', waarbij de inwoners van Dakar de vaak Eurocentrische woontypologieën en -functies al van in de koloniale periode begonnen aan te passen aan de eigen noden en wensen, waaronder ook bars en moskeeën die niet waren voorzien in de initiële plannen van de Frans-katholieke koloniale mogendheid. In hun geheel vormen deze aanpassingen een soort van 'material empowerment', een ruimtelijke greep op de stad en materiële veruitwendiging van stedelijk burgerschap. Ook in de paper van Andrew McTominey (Leeds Beckett University) in dezelfde sessie werd stedelijk burgerschap ruimtelijk bevraagd en materiaal geïmpliceerd via een analyse van de waternetwerken en hun gebruik in Engelse steden tijdens het Interbellum. Dit is een aanpak die als vanzelf leidt tot een meer socio-ecologische benadering die ook in andere sessies naar boven kwam.

In het tweede deel van de *main session 10* 'Cities in the flow: networked flows mis/matching urban life', georganiseerd door Greet De Block (Universiteit Antwerpen) en Massimo Moraglio (Technische Universität Berlin), stelden panelleden Sam Grinsell (Universiteit Antwerpen), Diego Inglez de Souza (Universidade do Minho) en Elif Simge Fettahogly Ozgen (Munich Technical University) bijvoorbeeld nieuwe vragen over het aloude thema van de stedelijke infrastructuur vanuit de steeds invloedrijker wordende theorievorming over het 'antropoceen'. Waar Grinsell experimenteerde met de bruikbaarheid van het door Swanson, Tsing, Gan en Bubandt ontwikkelde concept van de zogenaamde geesten en monsters van het antropoceen in zijn paper over de waterinfrastructuur van negentiende- en twintigste-eeuws Antwerpen en London, focuste Ozgen op het zand, de klei en de steenkool in het gebied rond

19 Bijvoorbeeld T. Hulme, *After the shock city: urban culture and the making of modern citizenship* (Suffolk 2019).

de luchthaven in het noorden van Istanbul.²⁰ In een schitterende lezing zoomde Diego Inglez de Souza dan weer in op de infrastructuur die zich sinds de negentiende eeuw in verschillende Europese havensteden ontwikkelde rond de vangst en verwerking van sardines. De kleine sardien was hierbij het vertrekpunt om veel grotere vragen te stellen over de complexe interactie tussen menselijke, niet-menselijke en levende en niet-levende actoren en ‘actanten’ in de ontwikkeling van stedelijke infrastructuur en de bredere leefomgeving.

Danielle van den Heuvel (Universiteit van Amsterdam) organiseerde eveneens een drukbezochte sessie rond mobiliteit (*main session 37*: ‘Gender, space, and everyday mobility in modernizing global cities’). Het was het sluitstuk van haar voormalige NWO Vidi-onderzoeksproject ‘The Freedom of the Streets. Gender and Urban Space in Eurasia (1600-1850)’, waarover eerder werd gecommuniceerd in dit tijdschrift.²¹ Voormalige teamleden als Bob Pierik (Universiteit van Amsterdam/Universiteit van Uppsala), Marie Yasunaga (Universiteit van Amsterdam) en Antonia Weiss (Universiteit van Amsterdam) presenteerden een paper, maar Van den Heuvel had ook een reeks andere deskundigen uitgenodigd, zoals Anneleen Arnout (Radboud Universiteit), Charmian Mansell (University of Cambridge) en Thunnis van Oort (Radboud Universiteit). Allen reflecteerden de sprekers op verschillende soorten mobiliteiten in uiteenlopende contexten – van het zestiende-eeuwse Rome tot het negentiende-eeuwse Paramaribo (Suriname) – maar ook ontkrachtten ze op overtuigende wijze het idee van de gescheiden sferen, waarbij vrouwen bescheiden thuisbleven terwijl mannen vrij over straat gingen. Toch riep de sessie ook enkele nieuwe vragen op en baande het een nieuw spoor voor verder onderzoek naar mobiliteit en gender in het (vroeg)moderne Europa en daarbuiten.

In het onderzoek van Bob Pierik werd het volle potentieel van het ‘Alle Amsterdamse Akten’-project van het Stadsarchief Amsterdam aangeboord.²² Tijdens dit project werden (letterlijk) duizenden vroegmoderne notariële akten gedigitaliseerd en getranscribeerd via een ambitieus *citizen science*-project. Notariële akten bevatten ook verklaringen van getuigen, slachtoffers en verdachten, die doorspekt zijn met details over de locatie en timing van alledaagse activiteiten van een breed scala aan stedelingen. Ze vormen een schatkamer om de dagelijkse mobiliteit in vroegmoderne steden onder de loep te nemen. In tegenstelling tot het stereotype over de gescheiden sferen waren Amsterdamse vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw zeer mobiel. Ze bewogen zich vrij door de stad en legden dagelijks veel afstand af. Vergeleken met mannen waren ze alleen wat minder mobiel qua afstand, maar ook qua timing, want vrouwen waren ’s avonds, na zonsondergang, minder actief dan mannen.

Fascinerend was ook het onderzoek van Charmian Mansell, die een nieuwe blik wierp op de dagelijkse mobiliteit en het reizen tussen lokale gemeenschappen in het vroegmoderne Engeland. Aan de hand van getuigenissen van kerkelijke rechtbanken en getuigenverklaringen van Quarter Sessions maakte Mansell een gedetailleerd groepsportret van de mensen die af en toe van hun plattelandsdorp naar stedelijke nederzettingen reisden. Wie waren zij in termen van geslacht, leeftijd en beroep? Waar gingen ze heen? En waarom? Deze frequente verplaatsingen van mensen in en uit steden zijn door deskundigen in migratiegeschiedenis vaak over het hoofd gezien ten gunste van migratiestudies. Gewapend met een arsenaal aan grafieken en tabellen toonde Mansell echter aan hoe vruchtbaar het onderzoek van deze alledaagse mobiliteit

20 Anna Tsing e.a. (red.), *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene* (Minneapolis 2017).

21 D. van den Heuvel e.a., ‘The freedom of the streets. Nieuw onderzoek naar gender en stedelijke ruimte in Eurazië (1600-1850)’, *Stadsgeschiedenis* 13:2 (2018) 133-145.

22 Zie: <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/organisatie/projecten/alle-amsterdamse> (21 februari 2023).

kan zijn. Vrouwen waren niet uitgesloten van dit specifieke type reizen, maar trokken vaak naar nabijgelegen steden voor werk, winkelen, vrije tijd en andere motieven. Opnieuw werd het idee van de gescheiden sferen, althans voor het vroegmoderne Engeland, aan diggelen geslagen.

Marie Yasunaga gebruikte een onverwachte bron, de originele schetsen uit de *Edo Meisho Zue* (losjes vertaald als het ‘Geïllustreerd boek van beroemde plaatsen in Edo’), om te onderzoeken hoe vrouwen in het vroegmoderne Edo (vandaag Tokio) navigeerden. Daartoe werd het visuele beeldmateriaal omgezet in een tekstuele beschrijving met behulp van een methodologie die aan de Universiteit van Uppsalla is ontwikkeld. *Edo Meisho Zue* toont straten en pleinen waar het wemelt van de overwegend mannelijke stadsbewoners. Slechts af en toe duikt er een vrouwenfiguur op te midden van een zee van mannen: een vrouw die een baby draagt tijdens het winkelen of twee jongedames die in een boekwinkel de nieuwste publicaties door nemen. Deze, zij het zeldzame, vrouwelijke figuren lijken erop te wijzen dat vrouwen in het vroegmoderne Edo niet per se uit het openbare leven werden geweerd, maar onder bepaalde omstandigheden op straat konden rondlopen. Toch moeten we, zoals Yasunaga terecht betoogt, voorzichtig zijn om de inhoud van de *Edo Meisho Zue* zonder voorbehoud te vertrouwen, aangezien er waarschijnlijk sprake was van enige vorm van idealisering.

Tot slot presenteerde Anneleen Arnout een paper die inging op de ervaringen van mobiliteit in laat negentiende-eeuws en vroeg twintigste-eeuws Londen, gefilterd uit een reeks dagboeken, memoires en andere egodocumenten. Op basis van nieuwe inzichten uit de emotiegeschiedenis schetste Arnout een beeld van Londense vrouwen die zonder de minste aarzeling gebruik maakten van allerlei soorten vervoer, waaronder lopen en fietsen, maar ook het nemen van treinen, bussen, auto’s en ander gemotoriseerd vervoer. Mobiliteit werd gezien als een vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijkse leven. Voor een meerderheid werd het niet ervaren als iets beangstigends of vermoeiend.

De laatste keynote van het congres, met veel semantische fantasie en prachtig visueel bronnenmateriaal gepresenteerd door Daniel Jütte (New York University), was misschien wel de meest programmatorische liefdesverklaring aan de *material turn* in het stadshistorische onderzoek. Door zich te richten op stadspoorten en -muren pleitte hij voor niets minder dan een *material history of urban inequality*. Zijn historische anekdotes en citaten waren daarbij prikkelend en goed gekozen, met als pathetisch hoogtepunt een huilende Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ten prooi gevallen aan *Torschlusspanik* – de paniek die je op het laatste moment overvalt wanneer de tijd snel verstrijkt en de poorten van de stad, letterlijk hier, al bijna gesloten zijn. Of hij echter iedereen in de grote Aula Rector Dhanis meehad in zijn betoog, is nog maar de vraag: net de laatste jaren is juist de materiële, maar daarom nog niet symbolische betekenis, van stadspoorten en -muren sterk genuanceerd in onderzoek naar suburbane ontwikkelingen.²³ Eerder dan een harde, fysieke grens van in- en exclusie, hielden poorten en muren vooral stand vanuit fiscale overwegingen, bij het belasten van goederen, maar niet – of zelfs niet in de eerste plaats – om mensenstromen aan banden te leggen of hiërarchisch te structureren.

23 Zie bijvoorbeeld: D. Menjot en P. Clark (red.), *Subaltern city? Alternative and peripheral urban spaces in the pre-modern period (13th-18th centuries)* (Turnhout 2019); en I. Van Damme, R. McManus en M. Dehaene (red.), *Creativity from suburban nowheres: rethinking cultural and creative practices* (Toronto 2023).

Een slotdebat en eindquote als conclusie

Met een hoogstaand intellectueel slotdebat over het nut en gebruik van *urban theory* in stadshistorisch onderzoek, had de EAUH Antwerp 22 nog een pittige, zware afdronk gepland op zaterdagmiddag 4 september – het officiële einde van het internationaal gebeuren. Gestructureerd als een sofagesprek met enkele korte interventies, kwamen met Simon Gunn (University of Leicester), Patrick Lantschner (University College London) en Alexia Yates (University of Manchester) enkele oudere en jongere zwaargewichten binnen de discipline aan het woord. Interessant was ook de toevoeging van de Belgische stadssocioloog Stijn Oosterlynck (Universiteit Antwerpen), die zo waar gewonnen bleek om de klassiek meer deductief-theoretische aanpak van de stadssociologie te verrijken met empirisch-inductief stadshistorisch onderzoek. De oproep onder stadshistorici om meer te vergelijken in de ruimte (globaal, comparatief, transnationaal, *entangled*) kreeg zo een sociologische nevenknie die vooral meer vergelijking doorheen de tijd aanmoedigt om op die manier het euvel van *presentisme* – de myopie van de theoreticus – te vermijden.²⁴

En zo: 'All's Well That Ends Well', om het met de gevleugelde woorden van William Shakespeare (1564-1616) te zeggen. Wat begon als een ambitieus idee aan het Centrum voor Stads-geschiedenis aan de UAntwerpen in 2016 – het organiseren van het grote EAUH-congres in de eigen stad in 2020 – en uitmondde in een calvarie en processie van Echternach door COVID-19, kreeg zo toch uiteindelijk een gedenkwaardige conclusie en einde. De glazen werden een laatste keer geheven op de tonen van eigentijdse muziek, collegiale groeten uitgewisseld. 'Tot ziens, en tot snel.' Laten we deze keer hopen dat EAUH Ostrava 24, met als thema 'Cities at the boundaries' – refererend naar het nabije oorlogsconflict in Oekraïne – er snel zal zijn.²⁵ Benieuwd om weten welke richting het veld dan zal zijn ingeslagen. Want dat stadshistorici, en de wetenschap die hun lief is, niet stilstaan, zo veel is zeker...

Voorwaarts mars!

24 Zie hierover ook: I. Van Damme en S. Oosterlynck, 'Seeing through the darkness of future past: "after suburbia" from a historical perspective, in: R. Keil en F. Wu (red.), *After suburbia. Urbanization in the twenty-first century* (Toronto 2021) 257-276.

25 Zie: <https://cauh2024ostrava.osu.eu> (21 februari 2023).

ANNEX I. FREQUENTIE VAN DE INGEDIENDE PAPERS EN SESSIES NAAR THEMA

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Archaeology	1	0,2	0,2	0,2
	Art	3	0,7	0,7	1,0
	Very divers	3	0,7	0,7	1,7
	Technology	4	1,0	1,0	2,6
	Architecture	5	1,2	1,2	3,8
	Digital humanities	5	1,2	1,2	5,0
	Intellectual	5	1,2	1,2	6,2
	Spatial humanities	10	2,4	2,4	8,6
	Military	12	2,9	2,9	11,5
	Political	18	4,3	4,3	15,8
	Environmental	22	5,3	5,3	21,0
	Heritage	28	6,7	6,7	27,7
	Migration	39	9,3	9,3	37,0
	Socio-economic	45	10,7	10,7	47,7
	Transport	47	11,2	11,2	58,9
	Cultural	51	12,2	12,2	71,1
	Inequality	54	12,9	12,9	84,0
Urbanization	67	16,0	16,0	100,0	
Total	419	100,0	100,0		

SessionCode			Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Main session	Valid	Cultural	4	12,9	12,9	12,9
		Digital humanities	1	3,2	3,2	16,1
		Environmental	1	3,2	3,2	19,4
		Heritage	3	9,7	9,7	29,0
		Inequality	1	3,2	3,2	32,3
		Migration	2	6,5	6,5	38,7
		Military	1	3,2	3,2	41,9
		Political	1	3,2	3,2	45,2
		Socio-economic	5	16,1	16,1	61,3
		Transport	4	12,9	12,9	74,2
		Urbanization	7	22,6	22,6	96,8
		Very divers	1	3,2	3,2	100,0
		Total	31	100,0	100,0	
Specialist session	Valid	Art	1	2,9	2,9	2,9
		Cultural	6	17,6	17,6	20,6
		Environmental	2	5,9	5,9	26,5
		Inequality	1	2,9	2,9	29,4
		Intellectual	1	2,9	2,9	32,4
		Migration	5	14,7	14,7	47,1
		Military	1	2,9	2,9	50,0
		Socio-economic	3	8,8	8,8	58,8
		Spatial humanities	1	2,9	2,9	61,8
		Technology	1	2,9	2,9	64,7
		Transport	4	11,8	11,8	76,5
		Urbanization	6	17,6	17,6	94,1
		Very divers	2	5,9	5,9	100,0
Total	34	100,0	100,0			
Inequality session	Valid	Inequality	17	100,0	100,0	100,0
Round table	Valid	Cultural	1	16,7	16,7	16,7
		Inequality	2	33,3	33,3	50,0
		Intellectual	1	16,7	16,7	66,7
		Urbanization	2	33,3	33,3	100,0
		Total	23	100,0	100,0	

SessionCode			Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Main session	Valid	Architecture	2	1,1	1,1	1,1
		Cultural	19	10,3	10,3	11,4
		Digital humanities	4	2,2	2,2	13,5
		Environmental	9	4,9	4,9	18,4
		Heritage	21	11,4	11,4	29,7
		Inequality	8	4,3	4,3	34,1
		Migration	14	7,6	7,6	41,6
		Military	8	4,3	4,3	45,9
		Political	14	7,6	7,6	53,6
		Socio-economic	27	14,6	14,6	68,1
		Spatial humanities	4	2,2	2,2	70,3
		Technology	1	0,5	0,5	70,8
		Transport	26	14,1	14,1	84,9
		Urbanization	28	15,1	15,1	100,0
		Total	185	100,0	100,0	
Specialist session	Valid	Archaeology	1	1,0	1,0	1,0
		Architecture	2	2,0	2,0	3,0
		Art	2	2,0	2,0	5,0
		Cultural	17	16,8	16,8	21,8
		Environmental	8	7,9	7,9	29,7
		Heritage	4	4,0	4,0	33,7
		Inequality	2	2,0	2,0	35,6
		Intellectual	3	3,0	3,0	38,6
		Migration	15	14,9	14,9	53,5
		Military	2	2,0	2,0	55,4
		Political	1	1,0	1,0	56,4
		Socio-economic	9	8,9	8,9	65,3
		Spatial humanities	4	4,0	4,0	69,3
		Technology	2	2,0	2,0	71,3
		Transport	13	12,9	12,9	84,2
		Urbanization	16	15,8	15,8	100,0
Total	101	100,0	100,0			

SessionCode			Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Inequality session	Valid	Architecture	1	2,2	2,2	2,2
		Cultural	4	8,9	8,9	11,1
		Environmental	2	4,4	4,4	15,6
		Inequality	23	51,1	51,1	66,7
		Migration	3	6,7	6,7	73,3
		Political	2	4,4	4,4	77,8
		Socio-economic	1	2,2	2,2	80,0
		Spatial humanities	1	2,2	2,2	82,2
		Urbanization	8	17,8	17,8	100,0
		Total	45	100,0	100,0	

Abstracts

DORIS BLANQUAERT, Antwerp's bourgeois association life from the perspective of the building (1860-1914). The liberal *Kunstverbond* and Catholic *Burgerkring*.

The buildings of bourgeois societies shaped the Antwerp cityscape in the second half of the nineteenth century. These buildings are usually considered as merely a decor in which associational life developed. This contribution shows that it is essential to study associational life from the perspective of the building. By means of two case studies, the *Kunstverbond* and the *Burgerkring*, it examines what impact the acquisition and ownership of a building had on the organizational structure of associations, and how these buildings shaped social relations within the urban bourgeoisie. The spatial layout and functionality of these inform us about the position of women, the ideological tension between Catholic and liberal citizens, cultural democratisation and the social distinction between different social and economic groups.

JASPER BONGERS, The citizenship game and the Utrecht fair, 1915-1928.

In the early twentieth century, public debates about the fair (in Dutch: kermis) raged throughout the Netherlands. In many cities, the fairs were called off due to the First World War, and in some cities, like Utrecht, the opportunity was seized to cancel them indefinitely. In this article, I interpret the ensuing debate about bringing back the fairs as an episode of what I call 'the citizenship game', which I define as the struggle over who should be counted as full members of the urban community. The citizenship game regarding Utrecht's fairs came to full fruition with a petition in 1926, through which more than 20.000 people demanded the return of these feasts to Utrecht.

TOM BROES, MICHEL DEHAENE, RIKA DEVOS and STEPHANIE VAN DE VOORDE, Urbanizing construction history. The city as an assemblage of construction practices?

Although urban planning and urbanization are directly and closely interrelated with the everyday practice of building, little systematic research exists on the interface between construction history and urban planning history. This article explores what the reciprocal epistemological implications of intersecting construction history with urban planning history might entail. Or, in other words, which research paths open up and which questions arise when we begin to 'urbanise' construction history – and conversely, when we rigorously interpret urbanism and urbanisation as an assemblage of construction practices? In a first part, a number of conceptual lines of intersection between the history of urbanism and urbanisation and construction history are identified. By means of a number of preliminary 'snapshot cases' we then illustrate which 'sources', 'actors', 'methods' and 'forms of knowledge' may be mobilized to concretely articulate research at the interface between construction history and urban planning history. The article concludes by mapping the ambition to work in the overlap between urban planning history and construction history within the broader objectives and ambitions of a new EOS research project entitled *Construction History Above and Beyond: What history can do for construction history*.

Personalia

DORIS BLANCQUAERT behaalde een master in de Erfgoedstudies (2019) en een master in de Geschiedenis (2021) aan de Universiteit Antwerpen. In oktober 2022 ging ze aan de faculteit Ontwerpwetenschappen (UAntwerpen) van start met het doctoraatsonderzoek ‘Stil erfgoed. Asbest in het collectieve geheugen en museale collecties’, onder begeleiding van Hélène Verreyke (UAntwerpen) en Joeri Januarius (ETWIE, Expertisecel voor technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed). Als doctorandus is ze verbonden aan de onderzoeksgroep Antwerp Cultural Heritage Sciences (ARCHES).

E-mail: Doris.Blancquaert@UAntwerpen.be

JASPER BONGERS studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Momenteel werkt hij als promovendus aan de Open Universiteit. Hij doet onderzoek naar het burgerschapsspel en volksgezondheid in Utrecht (1866-2001).

E-mail: Jasper.Bongers@ou.nl

TOM BROES is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent waar hij tevens onderzoekseminaries doceert en onderzoek begeleidt. Zijn werk richt zich op de epistemologie van de stedenbouw, pendelt actief tussen theorie en geschiedenis en draagt bij aan het verankeren van een notie van stedenbouw, planning en architectuur in een analytisch begrip van verstedelijking als proces van sociaal-ruimtelijke transformatie. Momenteel werkt hij binnen het EOS-project ‘Construction History: Above and Beyond’ (FWO/FNRS) aan het traject ‘Urbanizing Construction History’, dat de wederkerige relaties onderzoekt tussen verschillende modi van verstedelijking en hun respectievelijke constructiepraktijken.

E-mail: Tom.Broes@ugent.be

MICHIEL DEHAENE is hoogleraar Stedenbouw aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent, waar hij vakken in stadsanalyse en ontwerp doceert. Zijn werk richt zich op de epistemologie van de stedenbouw en de relatie tussen stedenbouw, ecologie en verstedelijking. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op stadsvernieuwing, de erfenis van suburbane en verspreide ontwikkeling en de samenhang tussen verstedelijking en het voedselvraagstuk. In zijn onderzoek combineert hij ontwerpend, verkennend onderzoek en planning-historisch onderzoek. Met Chiara Tornaghi leidde hij een internationaal consortium rond de ontwikkeling van agro-ecologische stedenbouw (www.agroecologicalurbanism.org). Hij is tevens copromotor van het EOS-project ‘Construction History: Above and Beyond’ (FNRS/FWO).

E-mail: Michiel.Dehaene@ugent.be

RIKA DEVOS is professor aan de Ecole Polytechnique van de Université Libre de Bruxelles. Verbonden aan het departement BATir doceert zij er architectuur- en constructiegeschiedenis (negentiende en twintigste eeuw), architectuurtheorie en architectuurontwerp. Zij is copromoter van het EOS-project 'Construction History: Above and Beyond' (FNRS/FWO). Haar onderzoek spitsst zich toe op thema's die de architectuur- en constructiegeschiedenis samenbrengen, met bijzondere aandacht voor samenwerking tussen professionele actoren, de bureaucratie van het bouwen en historiografische uitdagingen. Rika Devos is covoorzitter van de ULB-VUB onderzoeksgroep Construction Histories Brussels (CHsB). Daarnaast ontwikkelde zij expertise in de architectuur van wereldtentoonstellingen, met Expo 58 als voornaamste focus.

E-mail: Rika.Devos@ulb.be

STEPHANIE VAN DE VOORDE is professor aan de vakgroep Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderwijs- en onderzoeksexpertise situeert zich in de vakgebieden Architectural and Construction History en Heritage, met bijzondere aandacht voor twintigste-eeuwse bouwcultuur en jong erfgoed. Stephanie is copromotor van o.a. het EOS-project 'Construction History: Above and Beyond' (FWO/FNRS), het 'WVDM Living Lab. Sustainable renovation strategies for post-war heritage in Brussels' (Innoviris/Feder) en het interdisciplinaire onderzoeksproject 'Re-building Brussels (1695-2025). The construction sector as an engine for social inclusion and circularity' (VUB). Stephanie is medeoprichter van de International Federation for Construction History en Expert Member van het ICO-MOS International Scientific Committee 20th Century (ISC20C).

E-mail: Stephanie.Van.de.Voorde@vub.be

ILJA VAN DAMME is hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen en lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis en het Urban Studies Institute. Hij is gespecialiseerd in de analyse van het stedelijk leven en cultuur in de nieuwste tijd (achttiende-twintigste eeuw). In zijn onderzoek richt hij zich op moderniseringsprocessen, waarbij hij specifiek aandacht heeft voor consumptie-, entertainment- en winkelgeschiedenis, wijzigingen in de publieke en private sfeer, en onderwerpen gelieerd aan de stad als plaats van creatieve en socio-culturele interactie.

E-mail: Ilja.Vandamme@UAntwerpen.be

Colofon

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het tijdschrift wordt uitgegeven door Universitaire Pers Leuven en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat

Ilja van Damme
Universiteit Antwerpen / Stadscampus
Sint-Jacobsmarkt 13 KS 116
2000 Antwerpen (België)
Tel: +32 (0)3 265 42 80 – E-mail: sg@uantwerpen.be

Redactie

Anneleen Arnout (Radboud Universiteit Nijmegen), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Janna Coomans (Universiteit Utrecht), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen, hoofdredacteur), Lith Lefranc (Universiteit Antwerpen, eindredacteur), Pieter Martens (Vrije Universiteit Brussel), Ariadne Schmidt (Universiteit Leiden), Bas Splet (Universiteit Antwerpen, eindredacteur), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Gerrit Verhoeven (KMKG, Brussel – Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent).

Redactieraad

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent).

Website

www.stadsgeschiedenis.be – www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

Uitgever en abonnementen

Universitaire Pers Leuven/ Leuven University Press
Minderbroedersstraat 4, 3000 Leuven (België)
Tel. +32 (0)16 32 53 45 – E-mail: info@upl.be
www.upl.be
ISSN 1872-0676 – eISSN 2736-7762
Verschijnt jaarlijks in twee afleveringen

Jaarlijkse abonnementsprijzen (print + online):*

Institutioneel: € 60,00

Individueel: € 35,00

Student: € 30,00

Losse nummers:

Print: € 20,00 (excl. portkosten)

Digitaal: € 15,00

* Abonnementsprijzen zijn inclusief BTW en verzendkosten voor abonnees binnen de Benelux. Voor abonnees buiten de Benelux worden verzendkosten aangerekend.

Voor meer informatie, ga naar www.upl.be/Stadsgeschiedenis.

Neem contact op via orders@upl.be om in te tekenen op een abonnement.

Over *Stadsgeschiedenis*

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends, reviews over artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen en copyrights

Stuur uw inzendingen in een Word-bestand naar sg@uantwerpen.be.

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt.

De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, kan zich tot de uitgever richten.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

18 – 2023 – Nr. 1

© Universitaire Pers Leuven / Stadsgeschiedenis

ISBN 978 94 6270 377 3

e-ISBN 978 94 6166 522 5

<https://doi.org/10.11116/9789461665225>

NUR: 693

Omslagafbeeldingen: Sfeerbeeld van de Feestweek, Utrecht, 1929 (Het Utrechts Archief); Gezicht op de tuin van het Kunstverbond tijdens een concert in een kiosk, Antwerpen, 1852 (Collectie Vlaams Architectuurinstituut); Bouwaanvragen van de S.A. Entreprises Amelinckx in de twintigste eeuw (Stadsarchief Antwerpen).

INHOUD Stadsgeschiedenis 18 (2023) I

DORIS BLANCQUAERT

Het Antwerpse burgerlijke verenigingsleven vanuit het perspectief van het gebouw (1860-1914). Het vrijzinnige Kunstverbond en de katholieke Burgerkring

I

JASPER BONGERS

Het burgerschapsspel en de Utrechtse kermis, 1915-1928

24

Werk in uitvoering

TOM BROES, MICHEL DEHAENE, RIKA DEVOS EN
STEPHANIE VAN DE VOORDE

Het verstedelijken van constructiegeschiedenis.
De stad als assemblage van bouwpraktijken?

39

Review

ILJA VAN DAMME, ANNELEEN ARNOUT, JANNA COOMANS,
IASON JONGEPIER, ARIE VAN STEENSEL, GERRIT VERHOEVEN EN
REINOUD VERMOESEN

Stadshistorici *on the move*. Analyse van een discipline in beweging op het vijftiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Antwerpen

57

Abstracts

76

Personalia

77

STADS
geschiedenis

ISSN 1872-0676

Dit eBook is voorzien van een watermerk met identificatiecode :

B0QLRFRFBIZQMVC+UWMNOQg0VnpYOwVoV2QBdVF7VSNVdQ8iUSUHKFQi
645b66f6ce7aa

Het eBook is voorzien van een watermerk.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door kopieën of fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.